

Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw.

Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw.¹

MARTINA DE MOOR

Universiteit Gent

---

1. LANDARBEID: *UN PIS-ALLER* ?

Landarbeiders werden tot op heden ten onrechte nauwelijks belicht in de Belgische historiografie. De evolutie van hun arbeidsinput in de landbouw bepaalde in hoge mate de transitie van de traditionele naar moderne landbouw. Dit artikel duidt de relatie aan tussen deze transitie en het verdwijnen van de landarbeiders. Vooraf worden enkele beschouwingen gegeven met betrekking tot de positie van de landarbeider in het verleden.

De term landarbeider wordt in de historiografie zelden duidelijk omschreven, wellicht omdat het hier een vrij heterogene bevolkingsgroep betreft. De reden voor deze heterogeniteit moet gezocht worden in de *peasant economy* – zo typisch voor het Vlaamse platteland – waarbij de loonarbeid steeds een uitvalsbasis vormde in economisch moeilijke tijden. Wanneer de opbrengst van het kleine *peasant* bedrijfje niet in de noden van de *peasant* en zijn gezin kon voorzien, was elders bijverdienen als loonarbeider – in de meeste gevallen op een groter landbouwbedrijf – onvermijdelijk. B. Bouché omschreef de landarbeider in Vlaanderen in 1913 als “un candidat à la terre”: een landarbeider verkoos doorgaans het onafhankelijk boeren op een stukje land – bij voorkeur in eigen bezit – boven het werken in loondienst. Werken in loondienst werd geïnterpreteerd als “un pis aller”: “à tort ou à raison il considère son état comme transitoire.”²

---

¹ Onderhavig artikel kwam tot stand op basis van onderzoek verricht in het kader van de licentiaatsverhandeling van M. De Moor, *Loonarbeid en landbouw in beweging. Een sociaal-economische studie van de landarbeid in Oost- en West-Vlaanderen tijdens het interbellum*, 1997, Gent (Pomator: Prof. Dr. E. Vanhoute). Met dank aan E. Vanhoute en B. Roels voor de nuttige opmerkingen.

² “Il convoit l’autonomie que lui donnerait une petite exploitation agricole où il serait son maître et où il travaillerait pour son compte”, B. BOUCHÉ, *Les ouvriers agricoles en Belgique*, Bruxelles, 1913, pp. 33-34 (cursieven: BB) en p. 87.

Wegens de dominantie van de kleine bedrijven was loonarbeid – voltijds of deeltijds – in bepaalde gebieden onafwendbaar om te kunnen voorzien in het gezinsbudget. Kleine boeren hanteerden een zogenaamde *income pooling* strategie om het hoofd boven water te houden. *Income pooling* staat voor een systeem waarbij loonarbeid in de landbouw slechts voor een deel van het totale inkomen van een landarbeider zorgde. Voor de bevolking werkzaam in de landbouw was het een noodzaak om te balanceren tussen enerzijds landbouw in eigen beheer of in loondienst en anderzijds proto-industriële activiteiten, loondienst in industrie of andere economische activiteiten. Bouché beschreef een aantal mogelijke combinaties van *income pooling*. Ten eerste een combinatie van loonarbeid in de landbouw en/of industrie of de zogenaamde “l'ouvrier semi-agricole, semi-industrielle” (E. Mahaim).³ Ten tweede de uitbating van een bedrijfje in combinatie met tijdelijke loonarbeid. Vervolgens de dagloners die tevens een bepaalde ambacht beoefenden zoals klompen en manden maken. Tenslotte tijdelijke emigratie of dagelijkse pendelen in combinatie met landarbeid.⁴ Dit systeem van *income pooling* bleef tot diep in de 20ste eeuw in stand. Zo wees A. Wauters zelfs in 1936 nog op moeilijkheden om de plattelandsbewoners in te delen in maatschappelijke klassen aangezien kapitaal en arbeid er veel meer samengingen dan in de nijverheid en handel.... Een kleine voortbrenger, die zagezegd onafhankelijk is, wordt loonarbeider van zijn geboorteplicht op sommige tijdstippen van het jaar, zelfs op sommige ogenblikken van den dag”.⁵

De evolutie van de loonarbeid in de 19de en 20ste eeuwse landbouw volgde vrij nauwgezet de veranderingen in de economische conjunctuur. Zo vond bijvoorbeeld tussen 1880 en 1895 een lichte toename in het aantal landarbeiders plaats omdat deze het gebrek aan voldoende mankracht binnen het huishouden moesten opvangen. Na de crisis zien we het tegenovergestelde: het aantal landarbeiders nam af terwijl het aantal bedrijven en het aandeel van de gezinsarbeid opnieuw toenam. Na de Eerste Wereldoorlog volgde een korte inzinking door de sterk gereduceerde veestapel en het verminderde landbouwareaal. Naderhand steeg de arbeidsinput weer door het herstel van het productieapparaat maar bereikte nooit meer het vooroorlogse niveau.⁶

Op lange termijn echter, ging de inzet van landarbeiders gestadig achteruit. Deze tendens moet eerst en vooral verklaard worden door de afname van de totale arbeidsinput in de Belgische landbouw. Omstreeks het midden van de

---

3. E. MAHAIM, *Les abonnements d'ouvriers*, Bruxelles, 1910, p. 141.

4. B. BOUCHÉ, 1913, pp. 41-42.

5. A. WAUTERS, “De evolutie vande Landbouwtechniek en de Arbeidskracht”, *Arbeidsblad*, 1936, pp. 365-366.

6. J. BLOMME, *The economic development of Belgian agriculture 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis*, Leuven, Leuven University Press, 1993, p. 218.

19de eeuw verloor de landbouwsector haar positie als belangrijkste werkgever van het land. In 1896 stond de landbouw nog in voor 27,4% van de totale werkgelegenheid. Vijftien jaar later was de verhouding al gedaald tot amper één vijfde. Terwijl in 1937 en 1961 nog respectievelijk 15,8% en 7,7% van de totale beroepsbevolking actief was in de landbouwsector, daalt dit cijfer sinds de jaren '70 van de 20ste eeuw tot minder dan 5%.⁷ Die relatieve achteruitgang van de landbouw in de totale tewerkstelling werd veroorzaakt door de bevolkingsstijging en door een absolute achteruitgang van het totaal aantal personen tewerkgesteld in de landbouw. Aan de basis van deze laatste tendens lag een afnemende inzet van loonarbeiders in de landbouw (vanaf 1895) tegenover een nog groeiend aantal personen tewerkgesteld in gezinsverband.⁸ Tussen 1895 en 1950 daalde de totale landbouwbevolking met 23% (149.053 ArbeidsEenheden). Dit werd hoofdzakelijk veroorzaakt door een afname van in totaal 83% onder de loonarbeiders. In vergelijking met 1895 waren was de groep gezinsarbeiders daarentegen zelfs met 18% aangegroeid. De sterkste afname van landarbeiders moet gesitueerd worden tussen 1910 en 1920: het aandeel van de loonarbeid nam toen iets met meer dan 9% af waardoor in 1920 ruim 74% van de agrarisch actieven gezinsarbeiders waren. In 1950 zorgde de loonarbeid nog voor 9% van de totale tewerkstelling in de landbouw. De arbeidsinput van gezinsarbeiders nam daarentegen tot in 1950 nauwelijks af. Steeg in bepaalde perioden zelfs lichtjes. In absolute cijfers zien we tussen 1895 en 1910 zelfs een toename van de gezinsarbeid (van 376.957 arbeids-eenheden tot 421.333 arbeidseenheden, verder afgekort tot AE), waarna een tijdelijke terugval tot 350.258 AE in 1920 plaatsvond. In 1929 was hun aantal hersteld tot 410.529 AE. In de periode 1929 tot 1950 nam het aantal gezinsarbeiders nog toe met bijna 35.000 AE. Pas vanaf de tweede helft van de twintigste eeuw begon ook de definitieve daling van het aantal gezinsarbeiders. In 1950 maakten gezinsarbeiders 91% uit van de Belgische agrarische tewerkstelling.⁹ Minder bedrijven deden een beroep op betaalde krachten, maar trachtten de klus te klaren d.m.v. de inzet van gezinsleden en uiteindelijk ook machines.

Aan de basis van de hierboven beschreven achteruitgang ligt ongetwijfeld een toegenomen mobiliteit onder de landarbeiders. Mobiliteit dient hier niet enkel in de ruimtelijke zin maar tevens in professionele en sociale zin geïnterpreteerd. Behalve mogelijke veranderingen van woonplaats (migratie), zag

---

7. idem, p. 222.

8. De omschrijving "Loonarbeider in de landbouw" en de term "landarbeiders" worden in dit artikel als synoniemen gehanteerd. Dit geldt ook voor "loonarbeid in de landbouw" en "landarbeid". Personen die op een landbouwbedrijf van een gezinslid tewerkgesteld waren noemen we verder "gezinsarbeiders".

9. J. BLOMME, 1993, p. 222.

een klein aantal landarbeiders de kans om het eigen bedrijf uit te bouwen (cf. toenemende gezinsarbeid); de overgrote meerderheid echter koos voor ander werk (beroepsmobiliteit).

De werkelijke oorzaken van deze geografische en sociaal-professionele mobiliteit moeten zowel binnen als buiten de sector gezocht worden. De landbouw in de tweede helft van de 20ste eeuw, de zogenaamde “moderne landbouw”, onderscheidde zich op veel vlakken van de vroegere “traditionele landbouw”. Traditionele landbouw heeft als belangrijkste inputs land en arbeid. Kapitaal speelt enkel een ondergeschikte rol, de commercialisering van de productie is beperkt en opbrengstgewassen komen enkel sporadisch aan bod. In de moderne landbouw daarentegen speelt kapitaalinput een veel grotere –vooral arbeids- en landbesparende – rol, wat zich onder meer uit in een stijgende commercialisering en oriëntatie op opbrengstgewassen.¹⁰ De overgang van traditionele naar moderne landbouw kan moeilijk afgebakend worden, door de geleidelijke wijze waarop deze zich voltrok. Niettemin kan in het bijzonder de periode 1880-1950 beschouwd worden als de transitieperiode van traditionele naar moderne landbouw. Blomme beschrijft deze periode als een “*slow, but steady mutation in which elements of both traditional and modern agriculture coexisted and complemented each other.*”¹¹ Doorheen deze transitieperiode onderging ook de arbeidsinput cruciale veranderingen.

Die overgang naar moderne landbouw en de algemene economische ontwikkeling hebben geleid tot een grotere verweving van de verschillende sectoren waardoor de economische ontwikkeling van de niet-agrarische sectoren een meer diepgaande invloed ontwikkelde op verschillende onderdelen van de landbouwproductie. Welke factoren nu precies de mobiliteit hebben veroorzaakt en in welke mate de landbouwsector daar zelf verantwoordelijk voor was, daarover verschillen de meningen van historici. Onderhavig artikel wil aantonen dat de landbouwsector de landarbeiders niet uitstootte. Er was geen gebrek aan werkgelegenheid in de landbouw. De kapitaalsintensivering van de landbouw, eigen aan de besproken transitie, verminderde echter de kansen van de landarbeiders om zelf ooit nog “volwaardig” boer te worden. De toenemende arbeidsmobiliteit van de landarbeiders ging gepaard met het uiteenvallen van het systeem van *income pooling*. Verminderde toekomstperspectieven in de landbouw naast betere arbeids- en levensomstandigheden elders, dreven de landarbeiders (voornamelijk) naar de industrie.

De wijze waarop deze verschuivingen tot stand kwamen en de interactie tussen de verschillende factoren die de mobiliteit veroorzaakten, kunnen

---

¹⁰. Idem, p. 25-26.

¹¹. J. BLOMME, 1993, p. 300.

verduidelijkt worden aan de hand van de landarbeid op regionaal niveau, namelijk voor de provincies Oost- en West-Vlaanderen. Beide provincies vormen hier interessante studiegebieden door hun – gedurende lange tijd – sterk agrarisch karakter. Voor de bestudeerde periode vinden we in Oost- en West-Vlaanderen een hoger aantal in de landbouw tewerkgestelden in vergelijking met het nationale gemiddelde. De industrialisering die vooral Oost-Vlaanderen in deze periode doormaakte, levert interessante vergelijkingen op met West-Vlaanderen, dat in hoofdzaak op landbouw gericht bleef. Bovendien werden beide provincies door hun ligging dichtbij de Franse en Nederlandse grens geconfronteerd met veel seizoensarbeid, een thema dat nauw aansluit bij de hier onderzochte mobiliteit van landarbeiders.

Voor een dergelijke studie is echter weinig bronnenmateriaal beschikbaar. Het bruikbaarst voor de kwantitatieve analyses voor deze studie zijn de landbouwtellingen van 1895, 1929 en 1950 en de sociaal-economische telling van 1937.¹² Voor de studie werd behalve deze tellingen vooral gebruik gemaakt van de *Enquête sur le travail agricole* uit 1920, een studie in opdracht van het Ministerie van Landbouw onder toenmalig minister De Ruzette, uitgevoerd naar aanleiding van het gerezen gebrek aan landarbeiders. De enquête peilde naar diverse facetten van het leven en werk van de landarbeider en leverde zowel kwalitatief en kwantitatief interessante gegevens op. De gegevens geven echter enkel een momentane opname van de situatie in 1920, toen de landbouw nog gebukt ging onder de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Door middel van andere literatuur trachten we de resultaten van de tellingen en enquête verder te situeren in het tijds kader.¹³

2. KENMERKEN VAN DE VERSCHUIVINGEN IN DE ARBEIDSINZET IN DE LANDBOUW IN OOST- EN WEST-VLAANDEREN

Parallel aan de evolutie van de arbeidsinput in de landbouw op nationaal niveau (zie hoger), is ook de afname van het aantal personen tewerkgesteld in de Oost- en West-Vlaamse landbouw tot 1950 hoofdzakelijk te wijten aan een terugval van het aantal loonarbeiders. Voor Oost- en West-Vlaanderen constateren we (op basis van de landbouwtellingen) voor zowel de gezinsarbeiders als de loonarbeiders een afname van hun aantal tussen 1895 en 1950. In 1950 bedroeg hun aantal ten opzichte van 1895 respectievelijk nog 45% en

---

¹² De telling van 1910 is voor arbeidsinput niet bruikbaar. Indien er onvoldoende gegevens ter vergelijking beschikbaar zijn, wordt verder vergeleken met nationale aggregaten.

¹³ Voor de specifieke wijze van verwerking van de gegevens (o.a. met de KLEIO-software) verwijs ik naar M. DE MOOR, 1997, pp. 59-63.

13%. Tussen 1929 en 1950 kent het aantal gezinsarbeiders echter een herleving, terwijl de loonarbeiders net de genadeslag kregen. In 1950 werd bijna alle landbouwarbeid (zie tabel 1) verricht door de exploitanten en hun familieleden. Opvallend bij de regionale analyse is dat de kantons waar het aandeel van de loonarbeid in de totale agrarische inzet het snelst achteruitging zich hoofdzakelijk in Oost-Vlaanderen aan de grens met de provincie Antwerpen bevinden. Boeren in de West-Vlaamse grensstreek zetten op het einde van de hier bestudeerde periode nog het meeste loonarbeiders in: tussen 10 à 20% van de totale tewerkstelling terwijl dit aandeel in de rest van de twee provincies nog maximaal 10% bedroeg. De situatie in de kantons grenzend aan Antwerpen moet wellicht in verband gebracht worden met hun ligging, namelijk in de schoot van de as Antwerpen-Brussel, zoals ook de afname in de regio rond Gent mogelijk te verklaren is door de aantrekking van de toenmalige industriële ontwikkeling in die regio. De beperktere afname in de West-Vlaamse kantons heeft wellicht te maken met de mogelijkheid om grensarbeid en seizoensarbeid elders te combineren met loonarbeid thuis.

TABEL 1: GEZINSARBEIDERS EN WERKLIEDEN IN OOST- EN WEST-VLAANDEREN, 1895, 1929 EN 1950

Jaar	Gezinsarbeiders		Werklieden		Totaal
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal
1895	339.466	81,94	74.822	18,06	414.288
1929	166.012	87,81	23.040	12,19	189.052
1950	176.580	94,39	9.903	5,31	186.483

Bovenstaande cijfergegevens verwijzen enkel naar de vaste landarbeiders. Tijdelijke loonarbeiders namen een belangrijke plaats in in de arbeidsinput (cfr. income pooling) maar werden enkel in 1929 ook effectief geteld. Uit deze cijfers blijkt dat in alle kantons minstens 10% van de totale loonarbeid verricht werd door tijdelijken, voor een aantal kantons (Nederbrakel, Torhout, Herzele en Ardoosie) bleek dit zelfs meer dan de helft te bedragen. Aangezien zij enkel in 1929 geteld werden is het echter moeilijk over een langere periode een duidelijk geografisch patroon te onderscheiden in hun verspreiding.

Behalve de kwantitatieve wijzigingen, zijn ook een aantal kwalitatieve wijzigingen van belang. Onder invloed van de innovaties in de landbouw (structureel en technologisch) en het kleiner aantal landarbeiders, onderging het takenpakket van de landarbeiders wijzigingen. Horizontaal konden de landarbeiders onderscheiden worden in dagloners, dienstpersoneel en taakarbeiders. Dagloners werden tijdelijk of vast in dienst genomen; hun loon

werd berekend per dag. Het dienstpersoneel werd meestal in dienst genomen voor één jaar of langer en verbleef over het algemeen op de hoeve. Hun loon werd over het algemeen berekend op maandelijks basis. Voor de taakarbeiders gold dat zij een bepaalde taak tegen een bepaalde vergoeding zoals contractueel bepaald en meestal berekend per hectare, uitvoerden.¹⁴

Bouché benadrukte de sterke regionale variatie in de wijze van aanwerving van deze verschillende categorieën van loonarbeiders. We beperken ons hier tot de streken die de studie aanbelangen. In de duinstreek waren nauwelijks dagloners te vinden, volgens Bouché.¹⁵ De groentetelers verkozen een beroep te doen op het dienstpersoneel aangezien deze niet aan een vooropgestelde arbeidsduur gebonden waren. In de polders waren meer dagloners te vinden. Om deze aan zich te binden, verschaften de boeren de landarbeiders vaak enkele aren grond. Zoals in de polders werden in de rest van de provincies Oost- en West-Vlaanderen de dagloners ter plaatse gerekruteerd. Indien nodig deed men een beroep op een groep of *bende* taakarbeiders onder de leiding van een *chef d'équipe* of *ploegbaas*. Het loon van deze was afhankelijk van de aard van het werk en de snelheid waarmee dit werd verricht. Bouché besloot dat een dagloner ter plaatse gerekruteerd werd maar dat het moeilijker werd om dagloners aan te werven. Het dienstpersoneel werd in tegenstelling tot de dagloners zelden ter plaatse gerekruteerd. Bouché weet dit aan de aard van het werk: het dienstpersoneel zou het als vernederend beschouwd hebben indien ze in hun eigen dorp zouden tewerkgesteld worden.¹⁶ De taakarbeiders vond men zelden in de duinenregio maar des te talrijker in de polders terug. De landbouwers hadden hen nodig bij het oogsten en bewerken van vlas, cichorei, bieten en granen. In beide provincies konden deze taakarbeiders vrij gemakkelijk ter plaatse gerekruteerd worden, zolang zij op dat moment niet in Frankrijk of Wallonië verbleven. De Vlaamse taakarbeiders trokken volgens de notities van Frost-Brussel ongeveer 3 keer per jaar naar Wallonië: in het begin van juni voor het wieden van de bieten, en tweemaal voor de oogst, namelijk midden juli (granen) en midden september (bieten). Voor een bedrijf van 7 à 10 ha bieten en 38 ha granen, stelde men gemiddeld 6 Vlaamse taakarbeiders te werk; bij 10 à 15 ha bieten en 45 ha granen, gemiddeld 8 taakwerkers.¹⁷ De taakarbeiders waren meestal afkomstig van vrij ver gelegen gebieden en werden gerekruteerd door hun *chef d'équipe*, *chef ouvrier* of door *agents recruteurs*.

---

¹⁴ Deze indeling wordt naar voren geschoven door BOUCHÉ, 1913, pp. 42-43 en wordt door verscheidene andere auteurs en bronnen (waaronder de Enquête sur le travail agricole) bevestigd.

¹⁵ Idem, pp. 43-45.

¹⁶ Idem, pp. 55-62.

¹⁷ J. Frost-Brussel, *Belgische Wanderarbeiter*, Berlin, Trowitzsch, 1908, pp. 95-96.

De hierboven beschreven categorisering van de landarbeiders vervaagde naarmate hun aantal afnam. Dit blijkt ondermeer uit de terminologie die in de tellingen gehanteerd werd: de omschrijving werd steeds algemener. Na verloop van tijd werden de landarbeiders zelfs als één groep omschreven.¹⁸ Terwijl in de groeiende sectoren de arbeid steeds verder specialiseerde, werd een landarbeider steeds meer het manasje-van-alles op het bedrijf.

Verticaal werd voorheen het onderscheid gemaakt op basis van leeftijd (en bijgevolg ervaring), geslacht maar ook de kwaliteit van de geleverde arbeid en de specifieke plaats (hoeve, stallen, land). Steeds meer verloren dergelijke kwalificaties aan belang. Door een verhoogde vraag naar geschoolde arbeiders voor het gebruik van de nieuwe technologie, bepaalde het onderwijsniveau in stijgende mate de hiërarchie (en loonschaal). Daarnaast deed de afname van de landarbeid de bestaande hiërarchie gedeeltelijk uit elkaar vallen. Enkel op grote bedrijven met meerdere landarbeiders in dienst, was dit nog van enig belang.

Hoe dit alles de overlevingsstrategie van de landarbeiders beïnvloedde kan afgeleid worden uit de leeftijdsopbouw van de loonarbeiders. Dergelijke analyse maakt het mogelijk te bepalen *welke* landarbeiders de afname veroorzaakten door primaire en secundaire afvloeiing van elkaar te onderscheiden. In het geval van primaire afvloeiing kiezen zonen en dochters van landarbeiders voor een ander beroep. De landarbeiders worden bij hun pensioen of overlijden niet meer vervangen waardoor hun aantal daalt (diachronische analyse). Bij secundaire afvloeiing daarentegen veranderen landarbeiders van beroepsactiviteit op latere leeftijd waardoor hun totale aantal ook daalt (longitudinale analyse).¹⁹ De analyses tonen aan dat primaire afvloeiing een veel belangrijker rol speelde dan de secundaire: de daling werd dus in hoofdzaak veroorzaakt door het niet langer vervangen van de loonarbeiders (dit beperkt tot de periode 1929-1950). Kinderen van loonarbeiders werden niet langer systematisch tot loonarbeiders opgeleid maar verdwenen uit de landbouwstatistiek nog voor ze de beroepsleeftijd bereikt hadden. De secundaire afvloeiing bij landarbeiders rond 1950 blijkt dan weer zeer laag te zijn. Dit betekent dat iemand die van jongsaf als landarbeider werd ingezet, bv. als koeier, hoogstwaarschijnlijk als landarbeider zou blijven werken. De secundaire afvloeiing in 1950 onder gezinsarbeiders was een stuk hoger. De evolutie naar

---

¹⁸. Terwijl in de telling van 1895 nog een onderscheid gemaakt werd bij het dienstpersoneel tussen Chefs de culture en Chefs de travaux, werd in de tellingen van 1929 en 1950 zelfs geen onderscheid meer gemaakt in de gehele groep van loonarbeiders.

¹⁹. Gezien de indeling van de tellingen zijn we hier genoodzaakt 18 jaar als de cruciale leeftijd te nemen voor het bepalen van de vorm van afvloeiing die de hoofdrol speelde en dit enkel voor de periode 1929-1950 (voor de diachronische analyse) en enkel 1950 voor de longitudinale analyse.

gezinslandbouw werd uiteindelijk door de toenemende kapitaalsinzet op het landbouwbedrijf afgeremd. Boerenzonen die in eerste instantie de kans hadden gezien een eigen bedrijf te beginnen, zagen daar later om financiële redenen van af. Bij landarbeiders was het beginkapitaal nodig om een eigen bedrijf op te starten beperkter, wat een hogere primaire afvloeiing tot gevolg had. Niettemin zouden ook de zelfstandige boeren ook meer en meer met primaire afvloeiing te maken krijgen. De opvolging zag er steeds minder rooskleurig uit: in 1985 zou nog slechts 17,4% van de boeren ouder dan 50 een opvolger voor het bedrijf hebben.²⁰

Bovenstaande analysesresultaten worden bevestigd door de *Enquête sur le travail agricole*: vooral de jongeren onder de landarbeiders waren mobiel en bereid tot geografische en/of professionele migratie. Toekomstperspectieven speelden aldus ongetwijfeld een belangrijke rol bij de beroepskeuze. Eens getrouwd emigreerden de meeste landarbeiders niet meer (zie: secundaire afvloeiing), bevestigden sommige bevraagden.

3. OORZAKELIJKE FACTOREN VAN DE MOBILITEIT BIJ LANDARBEIDERS

In de (neo-)klassieke theorie worden verschillen in werkgelegenheid en loon beschouwd als de belangrijkste oorzakelijke factoren van arbeidsmobiliteit. Men veronderstelt dat arbeiders van een gebied met beperkte werkgelegenheid en lage lonen (push) aangetrokken worden door betere kansen op tewerkstelling en hogere lonen in een ander gebied (pull). In dit artikel worden niet alleen neo-klassieke push- en pull-factoren onderzocht op hun oorzakelijk verband met de mobiliteit van landarbeiders maar wordt tevens ingegaan op wat door neo-marxisten als *the social wage* omschreven wordt. Dit sociaal loon staat voor de sociale voordelen die in de welvaartstaat gekoppeld worden aan het nominale loon en die vallen onder de noemers sociale verzekering en arbeidswetgeving. Ter aanvulling van de bespreking van het sociale loon wordt ook ingegaan op de pogingen tot syndicalisering van de landarbeiders.

3.1. Werkgelegenheid

Zo beschrijft Blomme hoe er na de Eerste Wereldoorlog een periode van verminderde vraag naar landarbeiders ontstond, mede beïnvloed door de eerste tekenen van toenemende mechanisering in de jaren 20, de omschakeling

---

²⁰. J. BLOMME, 1993, p. 228.

van veel landbouwgrond in weidegrond en de steeds verdere profilering van het gezinsbedrijf als doorsnee landbouwbedrijf. In kranten en tijdschriften werd in de eerste helft van de 20ste eeuw daarentegen vaak gewag gemaakt van een schrijnend tekort aan loonarbeiders in de landbouw. Vooral in de jaren '30 en '40 zou er veeleer sprake geweest zijn van een tekort aan landarbeiders (in Oost- en West-Vlaanderen) dan van een overschot. Er zou dus niet zozeer van een werkgelegenheidspush vanuit de landbouwsector sprake zijn. De resultaten van de *Enquête sur le travail agricole* tonen aan dat er ook in de jaren '20 sprake was van een tekort. In deze enquête – uitgevoerd in 1920 naar aanleiding van de steeds grotere landvlucht onder de landarbeiders – werd naast de vragen over de sociaal-economische achtergrond van de landarbeiders ook gepeild naar de motiveringen van landarbeiders om te veranderen van werk. Algemeen kan uit de gegevens van de enquête opgemaakt worden dat de ondervraagden de oorzaak van de afname van loonarbeiders in drie kwart van de gevallen toeschreven aan pull-factoren uit andere sectoren. In slechts één kwart van de gevallen werd vastgesteld dat de situatie in de landbouwsector voor een push zorgde. De belangrijkste pullfactor bleek hierbij de hoge verloning in de andere sectoren te zijn. Hoewel verder onderzoek noodzakelijk is, kan reeds een beperkte analyse van de evolutie van de bedrijfsgrootte en mechanisatie gekoppeld aan de inzet van de landarbeiders, dit tekort verduidelijken.

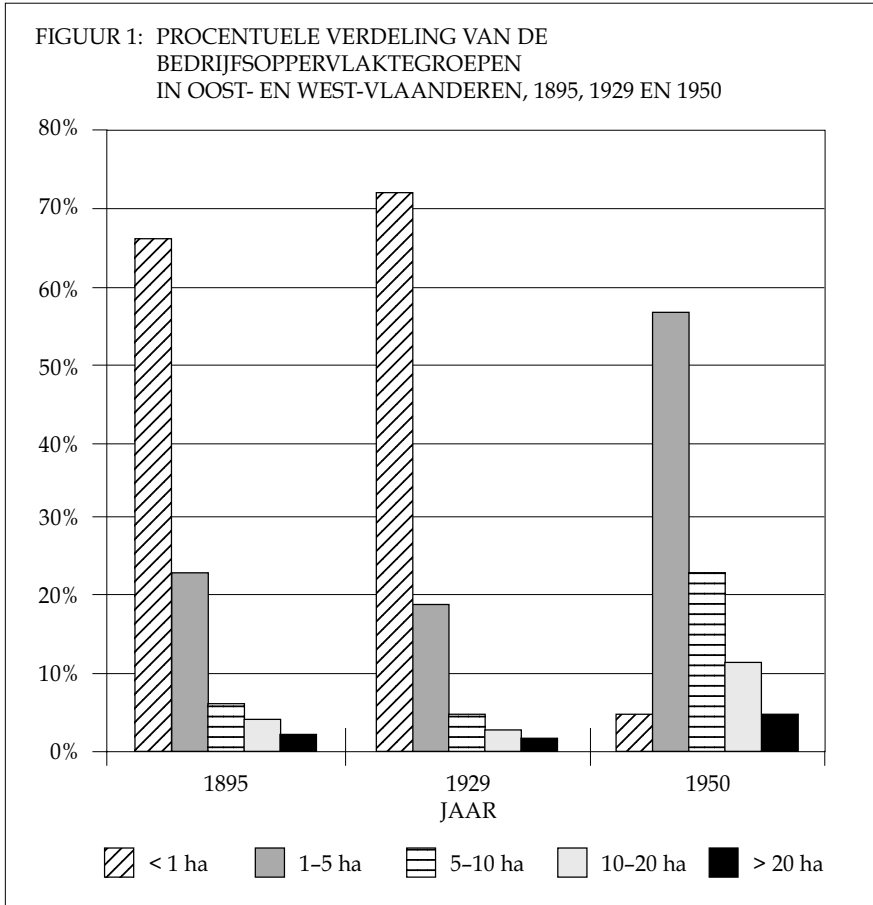
3.2. Bedrijfsgrootte

Afhankelijk van de bedrijfsoppervlakte zijn – in een periode met beperkte mechanisering (voor 1950) – steeds een bepaald aantal werkkrachten noodzakelijk. Zo zijn bedrijfjes tussen 1 en 5 ha in de eerste plaats gericht op zelfvoorziening en kunnen ze nog een klein surplus verkopen. Deze bedrijfjes hoeven over het algemeen geen loonarbeiders in dienst te nemen omdat zij het volledige gezin inzetten, tenzij de gezinsarbeid niet toereikend is in het geval dat de kinderen uit het gezin bijvoorbeeld nog te jong waren om een handje toe te steken.²¹ In 1895 bedraagt het aandeel van de bedrijven tussen 1 en 5 ha, gemiddeld ruim één vijfde van alle bedrijven. Dit loopt terug tot 18% in 1929 maar evolueert tot méér dan de helft van de bedrijven in 1950 (56,77%). Dit opmerkelijk verschil werd o.i. echter in de eerste plaats veroorzaakt door de verandering van de telcriteria met als gevolg dat er in totaal minder bedrijven geteld werden. In absolute cijfers daalt het aantal bedrijven in deze cate-

---

²¹. Het gemiddeld aantal loonarbeiders per bedrijf tussen 1 en 5 ha bedraagt slechts 0,11. (Op basis van de telling van 1929 berekend).

gorie immers tot bijna één vijfde van 1929. Het aantal bedrijven kleiner dan 1 ha moet hier met enige omzichtigheid behandeld worden aangezien deze in de telling van 1950 niet werden meegeteld.

Op basis van de relatie tussen bedrijfsgrootte en inzet van loonarbeid werd een te verwachten evolutie berekend.²² De toename van de categorie bedrijven groter dan 10 ha tussen 1895 en 1929 zou een toename in het aantal landarbeiders vereist hebben. We zien echter in dezelfde periode een afname van in totaal 51.782 arbeiders. Een dergelijke afname maakt dat er onvoldoende arbeiders voorhanden waren om de grotere bedrijven van werkkrachten te voorzien. Bovendien neemt het aantal bedrijfjes kleiner dan 1 ha sterk toe in dezelfde periode, op basis waarvan we kunnen veronderstellen dat de toename van het aantal bedrijfjes kleiner dan 1 ha één van de oorzaken was van de afname van het aantal landarbeiders, die immers meer verkozen zelf een bedrijfje uit te baten. Een bedrijf van die grootte kon echter geen overstap naar de zelfstandige landbouw garanderen maar eerder deeltijdse landbouw of gelegenheidslandbouw. Hiermee gaven de loonarbeiders te kennen dat zij op termijn wensten als zelfstandige boer te werken.

Op basis van dezelfde berekeningen voor de periode 1929-1950 zou –rekening houdend met de afname van de categorieën 1 tot 5 ha en groter dan 20 ha en de toename van de bedrijven tussen 5 en 20 ha – een lichte afname van het aantal landarbeiders een logische evolutie geweest zijn. We stellen echter een aanzienlijke afname vast (13.137 vaste werklieden). Terwijl de vraag naar landarbeiders slechts lichtjes daalde, nam het aanbod aan landarbeiders zeer snel af. De afname van het aantal bedrijven kleiner dan 1 ha is bovendien niet enkel te wijten aan verandering van de telcriteria (waardoor de gelegenheidslandbouw niet langer werd genoteerd) maar tevens aan de definitieve en volledige overstap van vele landarbeiders naar andere sectoren.

Zulke berekeningen nemen de bedrijfsoppervlakte als enige indicator voor de vraag naar landarbeiders. Aangezien het aantal getelde landarbeiders als het werkelijke aanbod beschouwd wordt, wordt geen rekening gehouden met mogelijke verborgen werkloosheid onder landarbeiders. Althans voor de periode 1924-1929 kunnen we stellen dat er vrij weinig werkloosheid was in België. Voor de periode erna wordt het heel wat moeilijker. Ook werden factoren zoals de evolutie van de teelten op die bedrijven of de evolutie van het aantal arbeiders die per bedrijfsoppervlakte ingezet werden, hier niet mee verrekend. Niettemin kunnen we onder enig voorbehoud stellen dat onze berekeningen reeds een indicatie geven dat de afname van het aantal landarbeiders veel te sterk was om aan de vraag in de periode 1895-1929 te voldoen en veel sterker was dan de afname van de vraag tussen 1929-1950. De verhoogde inzet van de gezinsarbeid zal wellicht enig soelaas gebracht hebben voor het tekort, maar ongetwijfeld hadden nog heel wat bedrijven met een tekort aan arbeiders te kampen.

²² Bij deze berekening werd geen rekening gehouden met andere factoren die de arbeidsinzet wellicht beïnvloed hebben (bijvoorbeeld teeltkeuze). Bijkomende studie dient verricht om dergelijke factoren te integreren.

3.3. Mechanisatie

Mechanisatie wordt vaak aangehaald als een pushfactor. Zoals eerder gesteld was de Belgische landbouw tot 1880 voornamelijk traditioneel van aard. De landbouwmechanisatie was één van de technologische vernieuwingen in de landbouw die het sterkst aan *factor-saving* deed. Bublot bestudeerde de periode 1846-1955 en kwam tot de vaststelling dat de factor arbeid steeds had afgenomen en dat het belang van werktuigen steeds had toegenomen. Langs de andere kant werd het volume van de landbouwproductie niet zozeer beïnvloed door deze substitutie. Het belang van de vervanging van arbeid door machines zat volgens Bublot vooral in de enorme kost die de lonen met zich meebrachten in de totale productiekosten. Daarnaast bewerkstelligde de mechanisatie samen met andere factoren de heroriëntering op de veeteelt en de verhoging van het productievolume.²³ De mechanisatie voltrok zich geleidelijk. Wegens de landbouwcrisis en de goedkope lonen, was er in de periode 1880-1895 nauwelijks een verhoging van de inzet van machines merkbaar. Daarna verdubbelde het machinepark echter bijna om de twintig jaar.²⁴ Tot 1950 bleef mechanisatie echter een marginaal fenomeen. Tijdens het interbellum voltrok zich de electrificatie van het platteland, hetgeen de mechanisatie enorm stimuleerde. Daarnaast werden de machines die vroeger uit het buitenland werden ingevoerd, steeds meer ter plaatse vervaardigd in modellen aangepast aan het kleine bedrijf. Kleine - vooral handmatige - dorsmachines kwamen meer in het bereik van de kleine en middelgrote bedrijven. De Tweede Wereldoorlog vormde werkelijk een cesuur: het aantal machines vervijfvoudigde daarna in minder dan 20 jaar.

De dorsmachine was één van de meest arbeidsbesparende investeringen die tijdens de transitie ingang vonden gezien de hoge arbeidsintensiviteit van het handmatig dorsen. Terwijl de graanproductie tijdens het interbellum voor één hectare 20 dagen manuele arbeid bedroeg, konden een handmatige dorsmachine of een machine met paardentraction en een gemotoriseerde dorsmachine deze klus in respectievelijk 8 en 4 dagen klaren.²⁵ Bovendien was het lange tijd de meest verspreide machine, hoewel het percentage van de bedrijven die beschikten over een dergelijke machine nog steeds zeer laag was.²⁶

---

²³. G. BUBLOT, 1957, p. 207 en pp. 241-243.

²⁴. J. BLOMME, 1993, p. 234.

²⁵. J. BLOMME, 1993, p. 182.

²⁶. J. BLOMME vermeldt dat de dorsmachines vóór de Eerste Wereldoorlog de meest verspreide machine was. Het percentage van de bedrijven groter dan 1 ha die over een dergelijke machines beschikte bedroeg echter slechts 2,2 % in 1880 en 8,11 % in 1910. Gezien de vernietiging en "ontvoering" van vele landbouwmachines tijdens de oorlog en de na-oorlogse malaise, zal dit percentage o.i. nauwelijks hoger geweest zijn. J. Blomme, 1993, p. 234.

Voor alle types van dorsmachines, mechanische en niet-mechanische, stellen we een toename van 66,79% vast in de periode 1895-1929, weliswaar met sterke regionale verschillen. Zo vinden we meer dan een vijfvoudige groei in Ruiselede, en meer dan een verdrievoudiging in Hamme en Kaprijke. Meer dan een verdubbeling vinden we in Assenede, Evergem, Harelbeke, Lokeren, Nazareth en Nevele. Er zijn tevens een aantal kantons waar het aantal is afgenomen, namelijk in het zuiden van West-Vlaanderen (regio Kortrijk). Indien we het totaal aantal dorsmachines zonder onderscheid in 1929 vergelijken met dit in 1950 dan stellen we een afname vast van 9.200 tot 8.532 machines. Deze afname is echter te wijten aan het niet langer noteren van de handmatige dorsmachines die in 1929 toch nog 2.025 in aantal bedroegen. Wellicht was dit aantal inmiddels sterk afgenomen en waren de dorsmachines zoals vermeld in 1950 te vergelijken met de mechanische dorsmachines zoals vermeld in 1929. Bij de vergelijking van beide jaren zien we wel een toename. Wanneer we enkel de machines aangedreven door paardentraction of motor in ogenschouw nemen, stellen we tussen 1895 en 1910 in totaal een vervijfvoudiging vast van het aantal machines. In slechts 2 kantons, namelijk Kortrijk en Sint-Maria-Horebeke, stellen we een afname vast. De zeer sterke toename zoals we onder andere in Eeklo vaststellen is vooral toe te schrijven aan het zeer lage aantal machines in 1895 en niet zozeer aan een uitzonderlijk hoog aantal in 1910.

De bijzonder hoge toename in sommige kantons in 1929 is weerom te wijten aan een relatief laag aantal in 1910. Opvallend is dat de sterkste stijgingen die niet zozeer het gevolg waren van een laag aantal in 1910 zich situeren in het noorden van Oost-Vlaanderen, waar de bevroegden in 1920 als motivering migratie naar de steden – met name Brussel en Antwerpen – noteerden. Waar in de enquête een lichtere toename werd vermeld, met name in de omgeving van Veurne, werd ook in de tellingen een toename, zwakker dan deze in het noorden van Oost-Vlaanderen, vastgesteld. De gemeenten waar in de enquête veeleer een afname of status quo werd vastgesteld vormden geen echt aaneengesloten regio's en zijn ook moeilijker in overeenstemming te brengen met de gegevens uit de tellingen. Voor 1950 stellen we een lichte toename vast van 18% ten opzichte van 1929. Het aantal machines ingezet bedroeg nu wel meer dan tien keer het aantal in 1895. In bijna één derde van de kantons tekenen we een afname van het aantal machines op. Dit kan het gevolg geweest zijn van de overschakeling op meer geavanceerde dorsmachines. Voor de kantons Brugge, Lochristi, Sint-Gillis-Waas, Sint-Niklaas en Wetteren kan een afname het gevolg geweest zijn van de reeds hoge inzet voordien (méér dan 200 machines).

Bovenstaande evolutie in de toename van dorsmachines stemt grosso modo overeen met wat Blomme noteerde voor de totale toename van alle gereedschap. Tussen 1895 en 1910 berekende hij een toename van 103% wat ver onder de bovenvermelde vervijfvoudiging ligt, wat enkel kan verklaard worden door de prominente plaats die dorsmachines vóór de Eerste Wereldoorlog

innamen in het machinepark. Blomme's cijfer voor de periode 1910-1929 bedraagt 122%. Voor 1929-1950 stelt hij een dalende tendens vast, wat overeenstemt met onze zwakke toename in die periode en afname in vele kantons. Zoals reeds eerder opgemerkt kwam de echte *boom* pas na 1950: tussen 1953 en 1972 neemt het gereedschap met 516% toe.²⁷

De geleidelijke stijging van het aantal machines in gebruik is ook op bedrijfsniveau duidelijk merkbaar. Slechts 1% van de bedrijven in Oost- en West-Vlaanderen kon in 1895 over een machine beschikken. In 1929 bedroeg het gemiddeld aandeel van de bedrijven die over een machine beschikten 5% terwijl in 1950 dit percentage al 12% bedroeg.

Hoe stak de relatie loonarbeid-mechanisatie nu in elkaar? We mogen niet zomaar onvoorwaardelijk aannemen dat een toename van de landbouwmechanisatie tot het vertrek van de landarbeiders geleid heeft. Rekening houdend met het hoger vastgestelde tekort aan landarbeiders, moet veeleer de vraag gesteld worden of de toenemende mechanisering de afname in beschikbare loonarbeiders wel kon compenseren. In de enquête werd de vraag gesteld of er een relatie bestond tussen de toename van machines en de lonen en uitwijking van landarbeiders. Uit de resultaten bleek dat het verminderde aantal loonarbeiders en de daaruit voortvloeiende hogere lonen de inzet van machines veeleer bevorderd hadden dan andersom. L. Voordeckers die de enquête voor Rumbekke invulde, wees erop dat "het gebruik van werktuigen geen invloed op de lonen of op uitwijking" heeft gehad. "Integendeel", stelde hij, "de uitwijking en de hoge lonen hebben invloed op de landbouwmachines".²⁸ Dit wordt bijgetreden door onder anderen de bevraagde uit Gits die stelde dat het gebruik van machines noodzakelijk was "bij gebrek aan werkkrachten".²⁹ Uit de gegevens voor Boekhout bleek dat dit voornamelijk het geval was voor tijdelijke werklieden: "Het gebruik der machines heeft toege-nomen en zal nog toenemen voornamelijk om de tijdelijke werklieden van vroeger te vervangen. Heeft geen invloed op het loon. Wel op de uitwijking, daar zij eenigszins de plaats innemen van tijdelijke werklieden".³⁰

---

²⁷ J. BLOMME, 1993, p. 234.

²⁸ *Enquête...*, p. 167 (Rumbekke); Ook in Oedelem heeft de uitwijking dit effect, p. 285 (Oedelem bij Brugge).

²⁹ *Enquête...*, p. 199 (Gits). Ook in andere enquêtes wordt de inzet van machines verklaard door het tekort aan werkkrachten; zie ondermeer: Izenberge (p. 209), in Veurne-Ambacht (p. 216), in Uitkerke (p. 292), in comice Deinze (p. 309), p. 382 (Vrasene), p. 413 (Overmere), p. 246 (Vladslo), p. 316 (Geraardsbergen), p. 295 (Westkapelle), p. 285 (Oedelem), p. 270 (Rollegem), p. 172 (Aartrijke), p. 342 (Drongen), p. 396 (Comice Dendermonde), p. 387 (Arrondissementen Dendermonde en Sint-Niklaas), p. 335 (Comice Gent), p. 260 (Ledegem).

³⁰ *Enquête...*, p. 328 (Boekhaute). Een dergelijke invloed werd ook door de bevraagde van Kalken onderkend, p. 406. Hier werd vooral gewezen op de arbeidsbesparende functie van dorsmachines.

Daar waar de machines volgens de bevroegden niet waren toegenomen, was dit toe te schrijven aan de kleinschaligheid van de bedrijfjes en de daaruit volgende praktische en financiële beperkingen bij het werken met machines. Dit was het geval in de gemeente Aartrijke, de arrondissementen Dendermonde en Sint-Niklaas, Gent en nog een aantal andere gemeenten.³¹ Het aantal kleine bedrijfjes (onder 1 ha) was in de periode na de Eerste Wereldoorlog inderdaad sterk toegenomen. Dit heeft de inzet van machines in 1920 sterk beïnvloed. Elders hadden kleine bedrijven wellicht evenveel problemen om te mechaniseren maar viel dit door de toename van de machines op de grote bedrijven minder op.

Met het toenemend gebruik van machines die enige voorkennis vereisten, ontstond er ook in de landbouw zoals in de industrie een loonverschil tussen geschoolden en ongeschoolden.³² De stijging van de lonen was daarnaast ook het gevolg van een tekort aan arbeiders.³³ In alle gemeenten die meewerkten aan de enquête werd gesteld dat het gebruik van machines hoegenaamd geen invloed had op de uitwijking. Het is mogelijk dat de toegenomen mechanisatie van na de Eerste Wereldoorlog nog geen sterke invloed gehad had op de uitwijking. Niettemin kunnen we veronderstellen dat bij een tekort aan arbeiders, zoals in 1920, de toename van de machines veeleer een gevolg dan een oorzaak van de uitwijking was. Of in de woorden van H. Demain: "L' introduction des machines a supplée avantageusement en maintes circonstances à l'insuffisance de la main d'oeuvre."³⁴

Ook B. Bouché was er in 1913 niet van overtuigd dat de mechanisatie het paard zou overbodig maken.³⁵ Paarden vormde immers tot aan de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste tractievorm. Tractoren en elektrische motoren waren reeds bekend maar speelden nog geen grote rol. Mechanisatie vermeerderde volgens Bouché veeleer de nood aan arbeidskrachten dan deze te vervangen. Machines werden gebruikt om de ongemakken van de beperkte en

---

Ook de christelijke landarbeidersvakbond was ervan overtuigd dat de machines in de eerste plaats een oplossing moest bieden voor de schaarser en duurder geworden handenarbeid. Zie "Het mechaniseren van de landbouwbedrijven", *De landbouwwerkman*, 1938 (augustus), 2de jaargang, 3, p. 4.

³¹ *Enquête...*, p. 172 (Aartrijke), p. 342 (Drongen), p. 396 (Comice Dendermonde), p. 387 (Arrondissementen Dendermonde en Sint-Niklaas), p. 335 (Comice Gent).

³² Zie ook eerder: de lonen van "mannen voor den mechaniek" zijn merkkelijk hoger dan de gemiddelde lonen!

³³ *Enquête...*, p. 209 (Izenberge). Zie ook B. BOUCHÉ: "L'exode est, en effet, ...pour les ouvriers agricoles, à la fois racite ou explicite et élévateur automatique des salaires" (1913, p. 235).

³⁴ H. DEMAIN, *Les Migrations ouvrières à travers la Belgique*, p. 80.

³⁵ B. BOUCHÉ, 1913, pp. 129-132.

dure arbeidskracht te verhelpen. Eens de machines in gebruik genomen werden, werd het duidelijk voor de boeren dat deze efficiënter en goedkoper uitvielen dan de manuele arbeid. Niettemin ontwikkelde de mechanisatie van de landbouw zich in België met vertraging. Ook Bouché vond bij zijn onderzoek bevestiging die een toename van de machines ten gevolge van het tekort aan arbeiders meldde.³⁶ Bublot trad dit bij: "...le reclassement des ouvriers dans d'autres occupations ou l'adaptation des groupes menacés aux conditions nouvelles mettent un terme à ses critiques. Celles-ci sont encore parfois motivées par la crainte de chasser les ouvriers agricoles vers les villes. Mais l'étude des conditions dans lesquelles ces migrations se sont produites enlève toute pertinence à cet argument. Car ces dernières ont induit la mécanisation et n'ont pas été induites par elle."³⁷

3.4. Loon en inkomen

Naast werkgelegenheid behoren loonsverschillen tot de klassieke verklaringen van mobiliteit.³⁸ Voor het berekenen van de *income pooling*, moet in het geval van de landarbeiders ook naar andere inkomsten dan de looninkomsten gekeken worden. Daarnaast moet benadrukt worden dat niet enkel het geldelijke loon maar ook de betaling in natura niet over het hoofd mag worden gezien. Het gecombineerd loonstelsel (geldelijke verloning en verloning in natura) kwam in de landbouwsector nog vrij algemeen voor tot rond het midden van de twintigste eeuw.³⁹ Het loon in natura kon gaan van uitbetaling in voedsel tot het ter beschikking stellen van grond. Uit de gegevens van de Enquête is ook gebleken dat de regionale variatie van de landarbeiderslonen zeer groot kon zijn, zowel tussen de verschillende categorieën landarbeiders als tussen man, vrouw en kinderen. Het gebrek aan overzichten van de regionale variatie noodzaakte de beperking tot de gegevens uit de enquête voor 1920 aangevuld met gegevens uit andere enquêtes op kleinere schaal. De vergelijking van de lonen binnen Oost- en West-Vlaanderen geeft een idee van de vrij sterke

---

^{36.} Onder andere voor Henegouwen, B. BOUCHÉ, 1913, pp. 134-135.

^{37.} G. BUBLOT, 1957, p. 237.

^{38.} J.R. Bellery berekende in 1954 dat wat de landen van West-Europa betrof de lonen van de landarbeiders onder 75 à 80% van de lonen van andere sectoren moesten zakken vooraleer de landarbeiders in grote getale overgingen tot migratie omdat het plattelandleven aantrekkelijker geacht werd dan het stads- of industriëleven. J.R. BELLERY, *Agriculture and industry relative income* (London 1954), vermeld in H. KRIER, 1961, p. 22.

^{39.} Zie de *Economische en sociale telling 1937*, p. 24.

regionale variatie voor het jaar 1920 en de variaties in geldelijke lonen, de lonen in natura en bijkomende inkomsten (i.e. inkomsten die niet onder de andere categorieën vallen).⁴⁰

3.4.1. Geldelijk loon

In 1920 bedroeg het gemiddeld dagloon in Oost- en West-Vlaanderen van de loonarbeider 5,07 fr. De lonen varieerden echter sterk naargelang categorie, geslacht en plaats.⁴¹ Voor het dienstpersoneel kon het loon van plaats tot plaats variëren van 0,80 fr. per dag tot wel 14 fr. per dag. Dit laatste bedrag vormde wel een uitzondering en dat enkel voor de chefs d'équipe (ploegleiders van taakarbeiders) in de regio Gent. De lonen waren doorgaans zelden hoger dan 10 fr. per dag. Mannelijk dienstpersoneel verdiende gemiddeld 4,38 fr. per dag, vrouwen ongeveer de helft (2,20 fr.). Kinderen en jongeren – bijvoorbeeld als koeier in dienst genomen – verdienden 2,15 fr. per dag, nauwelijks minder dan wat de vrouwen verdienden. Het verschil tussen beide geslachten was kleiner bij de dagloners. Gemiddeld verdienden arbeiders in deze categorie 6,44 fr. per dag (7,01 fr. voor de mannen en 5,25 fr. voor de vrouwen).

Taakwerk blijkt – niet verrassend – het best betaald te worden: taakarbeiders werden immers slechts voor een beperkte periode aangeworven, meestal tijdens de oogst, om zeer snel en efficiënt een opdracht uit te voeren. Hoe efficiënter de opdracht werd uitgevoerd, hoe beter voor de boer. Aangezien taakarbeiders vaak goed georganiseerd waren in groepen – men spreekt in dit verband van “bendes” – konden zij door de hoogdringendheid van het werk een hoge verloning afdwingen. Het gebrek aan taakarbeiders dat vooral in de drukke periodes duidelijk werd, verbeterde hun onderhandelingspositie nog meer. Bovendien kon de boer taakarbeiders in slechts zeer beperkte mate vergoeden in natura, terwijl bij de werknemers op langere termijn dit een aanzienlijk deel van het loon verving (zie verder). De taakarbeiders kwamen immers vaak niet uit de streek (wat het ter beschikking stellen van grond bijvoorbeeld al uitsloot) en bleven slechts een korte tijd. Het gemiddeld loon van de taakarbeiders bedroeg 10,35 fr. De meerderheid van hen was mannelijk. Zij ontvingen soms een loon van 15 fr. per dag (bv. voor zwingelaars in Poperinge). Taakwerk werd echter ook vaak per hoeveelheid betaald (per stuk, per oppervlakte of per taak), wat onderlinge vergelijking van lonen sterk bemoeilijkt.

---

⁴⁰. De lonen werden telkens teruggebracht op dagbasis om vergelijking toe te laten. Daarbij werd rekening gehouden met de arbeidersuren (pauzes ook inbegrepen) en het aantal arbeidsdagen per jaar.

⁴¹. Standaardafwijking van 3,02 fr. Hierbij moet opgemerkt worden dat enkel de hoogste lonen die vermeld werden in de berekeningen werden opgenomen.

Naast de lonen van deze drie categorieën werden in de enquête ook nog de lonen van een aantal aparte gevallen vermeld. Het betreft hier over het algemeen lonen van geschoolde arbeiders. Arbeiders voor “de mechaniek” konden wel 36 fr. per dag verdienen, een heel stuk meer dan wat de overige arbeiders verdienden. In Veurne-Ambacht, Houtem, Egem en Izenberge vond een stijging van de lonen plaats voor rekening van de machinebestuurders “want de kennis van machienen doet zich peperduur betalen.”⁴²

De loongegevens uit de *Enquête sur le travail agricole* kunnen aangevuld worden met de gegevens van een kleine niet-gepubliceerde enquête die de Boerenbond uitvoerde in 1933 waarin de lonen van de vooroorlogse periode 1909-1919 vergeleken werden met deze uit 1929.⁴³ Deze gegevens geven een beeld van de enorme loonstijging over de periode 1909-1929 wat duidelijk maakt dat de *Enquête sur le travail agricole* moet gesitueerd worden in een periode van zeer snel toenemende nominale lonen.

In West-Vlaanderen vinden we voor de knechten in Veurne-Diksmuide en de Zandstreek de hoogste lonen in de eerste periode terwijl in 1929 in de streek van Kortrijk de hoogste lonen betaald werden voor deze categorie. De zandstreek betaalde toen de laagste lonen voor knechten. Voor de dagloner was het loon in de eerste periode het hoogste in de streek van Kortrijk en Veurne-Diksmuide. In de streek van Ieper en Roeselare waren de lonen daarentegen het laagste. Ook voor de dagloners waren de lonen in de Zandstreek in 1929 het laagst. Weerom in de streek van Kortrijk werden de hoogste lonen betaald in 1929.

TABEL 2: LONEN VOOR KNECHTEN EN WERKMANNEN
IN WEST-VLAANDEREN, 1909-1914 EN 1929⁴⁴

Streek/Gewest	Maandloon knecht (fr.)		Dagloon werkman (kost thuis)(fr.)	
	1909-1914	1929	1909-1914	1929
Gewest Roeselare	27,5	425	2,00	27,50
Veurne-Diksmuide	31	484	2,67	33,30
Streek Ieper	27	463	1,90	28,30
Polders-Kust	30,70	421,40	2,15	28,90
Zandstreek	31	354	2,08	21,70
Streek Kortrijk	29,66	501	2,70	40,30
West-Vlaanderen	29,47	441,60	2,25	30,00

⁴². *Enquête...*, p. 216 (Veurne-Ambacht), p. 234 (Houtem), p. 298 (Egem), p. 209 (Izenberge).

⁴³. *Onderzoek over de jaren 1909-1914 en 1929 naar de landbouwlonen voor het land*, ADBB (Leuven), Dossier A 1365. De resultaten van de enquête werden op 10/3/1933 verzonden naar toenmalig minister van Landbouw Sap.

⁴⁴. *Ibidem*.

De lonen in Oost-Vlaanderen lagen gemiddeld een weinig hoger dan in West-Vlaanderen. De maandlonen voor knechten voor de periode 1904-1914 lagen wel een stuk hoger in Oost-Vlaanderen. In 1929 had West-Vlaanderen dit verschil echter ruimschoots ingehaald. De hoogste lonen voor de knechten waren in beide periodes te vinden in de polderstreek in het noorden van Eeklo. De lonen voor de zandstreek ten zuiden van de polders waren heel wat lager. In 1929 zijn Zandstreek en Scheldestreek, de regio's waar de knecht het minst verdiende. In de periode 1909-1914 zijn de regionale dagloonverschillen voor Oost-Vlaanderen niet zo sterk als in West-Vlaanderen; in meerdere streken werd 2,50 fr. per dag betaald. In de Polders van het Waasland lag het loon iets onder 2 fr. In 1929 lagen de lonen dan weer meer uit elkaar.

TABEL 3: LONEN VOOR KNECHTEN EN WERKMANNEN IN OOST-VLAANDEREN, 1909-1914 EN 1929⁴⁵

Streek/Gewest	Maandloon knecht (fr.)		Dagloon werkman (kost thuis) (fr.)	
	1909-1914	1929	1909-1914	1929
Polders-N.Eeklo	38,75	446	2,25	27,5
Scheldestreek	29,17	358,30	2,50	27,5
Zandstreek-Gent-Eeklo	30,80	355,70	2,31	26,37
Polders-Waas	27	533	1,96	30
Denderstreek	29,50	415	2,50	30
Waasland-Zandstreek	25,25	358,30	2,50	40
Oost-Vlaanderen	38,12	411,05	2,33	30,22

Het gemiddeld dagloon dat wij voor de dagloners in de *Enquête sur le travail agricole* vonden, congrueert met de stijgende lijn die we tussen de Boerenbondgegevens van 1914 en 1929 kunnen trekken. Het gemiddelde dagloon voor een werkman bedroeg 7,01 Bfr wat bijna het driedubbele was van het werkmans loon uit 1909-1914 volgens de Boerenbond-gegevens en minder dan één vierde van het dagloon van 1929.

⁴⁵. Ibidem.

3.4.2. Lonen in natura

Het geldelijke loon werd in de landbouwsector vaak aangevuld met vergoeding in natura, hetzij kost en inwoon, hetzij landbouwproducten, hetzij diensten. Bouché beschouwde de aanvullende betaling in natura als een overblijfsel van het lijfeigenschapsstelsel en kwam tot de conclusie dat net voor de Eerste Wereldoorlog in sommige streken bepaalde taken nog volledig in natura werden uitbetaald.⁴⁶ Vliebergh en Ulens bestudeerden in diezelfde periode de samenwerkingsverbanden tussen kleine en middelgrote boeren in Haspengouw, waarbij de arbeid van de eersten geruild werd voor het gebruik van materiaal en paarden van de laatsten.⁴⁷ In de enquête werd op een vrij inconsistente wijze gepeild naar het belang van de lonen in natura. Bovendien is uit de antwoorden gebleken dat de vragen uit de rubriek *Condition économique* in een aantal gevallen onjuist geïnterpreteerd werden. Uit het tweede onderdeel van de economische rubriek zou men kunnen verwachten dat men onder deze vraag kost en inwoon rekende. De bevrageden hebben kost en inwoon echter als een onderdeel van de eerste vraag beschouwd. Deze vorm van natura betaling is de meest voorkomende en wellicht ook de belangrijkste. Dergelijke betaling had ook een rechtstreekse invloed op de lonen. In het tweede en derde deel werden dan alle bijkomstige voordelen opgenomen. Door enige herschikking van de gegevens konden we de lonen in natura analyseren.

Betreffende de vergoedingen in natura zoals opgegeven naast het geldelijke bedrag, stellen we het volgende vast. In 41% van de vermelde looncijfers werd minstens een deel van het loon uitbetaald in natura. In bijna 60% van deze gevallen betrof het loon in natura voedsel en in bijna één derde betrof het een combinatie van kost en inwoon.⁴⁸ Voor het dienstpersoneel vinden we 32% gevallen, waar het loon aangevuld werd door een betaling in natura, over het algemeen in de vorm van kost en inwoon. In een aantal gevallen werd kost en inwoon nog met een andere vorm van loon in natura aangevuld. Bij de dagloners stijgt het aantal gevallen verloning in natura tot 45,5%, waarvan de meerderheid in de vorm van kost en een klein aantal in de vorm van kosten-inwoon, soms met aanvulling met andere bijkomende voordelen. Ruim

---

^{46.} B. BOUCHÉ, 1913, p. 7.

^{47.} E. VLIBERGH et R. ULENS, *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle*, Bruxelles, Hayez, 1909, pp. 350-351.

^{48.} In totaal werden er 603 looncijfers opgegeven voor Oost-en West-Vlaanderen. Naast voeding en kost en inwoon werden volgende gegevens opgegeven: 9 gevallen van enkel inwoon, 9 voor kost en andere voordelen, 5 voor andere voordelen, 4 voor inwoon en andere voordelen en 22 voor kost, inwoon en andere voordelen. "Halfkost" kwam slechts 1 maal voor. *Le demi-table* was volgens Bouché ook weinig gebruikelijk, B. BOUCHÉ, 1913, p. 165.

één vierde van de taakarbeiders werd voor een deel in kost uitbetaald. Men zou kunnen veronderstellen dat lage lonen bijna per definitie samengingen met een vergoeding in natura. Uit de enquête bleek echter dat dit niet zo was. Naarmate de lonen afnamen vond men meer lonen die gecombineerd werden met kost en/of inwoon, maar bij hoge lonen werd meermaals tevens nog een loon in natura uitbetaald.

Aangezien de uitbetaling in natura bij een groter percentage van dagloners dan bij het dienstpersoneel voorkwam, kan het lage gemiddelde loon van deze laatste categorie niet verklaard worden door een frequenter voorkomen van een extra loon in natura. O.i. kan de lagere remuneratie voor dienstpersoneel wel verklaard worden door de aard van de natura-uitbetaling: uit het overwicht van verloning in de vorm van kost en inwoon kan immers afgeleid worden dat deze loonarbeiders vooral inwoonden bij de werkgever, wat trouwens ook uit de literatuur gebleken is. Het zeer beperkte aandeel van kost en inwoon bij de dagloners, maar een zeer sterk aandeel van alleen voedsel als naturaloon bevestigt de veronderstelling dat dagloners over het algemeen niet inwoonden. Inwonenden werden doorgaans minder betaald dan de dagloners omdat zij van alle faciliteiten op de hoeve gebruik maakten, terwijl de dagloners 's morgens kwamen en 's avonds naar huis gingen. Bouché verklaarde het vrij grote verschil tussen de lonen met of zonder betaling in natura, niet door een hoge kostprijs van het voedsel of te hoge aanrekening van het voedsel, maar door een verschil in tewerkstelling. Van de dagloners met loon in natura en deze zonder dienden deze laatste meestal tijdelijk en dringend werk te verrichten wat de werkgever sowieso duurder betaalde.⁴⁹

Men kan er niet van uitgaan dat overal hetzelfde bedrag werd afgetrokken van het loon voor de vergoedingen in natura. Indien we de lonen met en zonder vergoeding in natura vergelijken per gemeente (indien opgegeven) dan stellen we vast dat het loon zonder vergoedingen in natura in de vorm van kost en inwoon rond het dubbele schommelde van dat met vergoedingen in natura, zoals bijvoorbeeld in Adinkerke, Appels, Izenberge, Kalken, Massemen, Meigem en Melsele.⁵⁰ Ondanks de indruk die vaak gegeven werd dat een vast bedrag afgetrokken werd, schommelde dit over het algemeen rond de helft van het geldelijke loon. In sommige plaatsen zoals bijvoorbeeld De Klinge en Meerdonk bedroeg dit een veel kleiner deel van het loon.⁵¹ Er werd vaak ook een verschil gemaakt tussen het bedrag van de vergoeding in natura voor vrouwen en die voor mannen: de eetlust van vrouwen werd blijkbaar

---

⁴⁹. B. BOUCHÉ, 1913, p. 165.

⁵⁰. *Enquête*, pp. 235-239 (Adinkerke), pp. 208-209 (Izenberge), pp. 385-391 (Arrondissementen Sint-Niklaas en Dendermonde), p. 372 (Comice Beveren-Waas), pp. 304-307 (Comice Deinze).

⁵¹. *Enquête*, pp. 309-311 (Comice Eeklo).

kleiner ingeschat dan deze van mannen. Logischerwijze nam het af te trekken bedrag toe naarmate men meer vergoeding in natura kreeg (kost tegenover kost en inwoon).

In het tweede en derde deel van de rubriek *Condition économique* van de enquête, werd gepeild naar *andere* voordelen in natura waarover de loonarbeiders konden beschikken. Deze vragen werden echter niet specifiek per categorie loonarbeider beantwoord maar per lokaliteit wat slechts een vaag beeld oplevert van de werkelijke betekenis van dergelijke lonen. We kunnen wel uit deze gegevens besluiten dat deze extraatjes vooral bedoeld waren voor de niet-inwonende landarbeiders. De inwonende arbeiders ondervonden immers rechtstreeks enkele voordelen op de hoeve, wat weerspiegeld werd in hun loon.

De bijkomende extra's onder de vorm van land, het lenen van het gespan en dergelijke moeten niet louter als een aanvulling op het loon, maar als een reeds lang gebruikt bindingsmiddel tussen werkgever en werknemer beschouwd worden. Wanneer er een tekort aan arbeiders geconstateerd werd door de boeren, zagen zij zich genoodzaakt dergelijke toegevingen te doen aan hun werknemers. Er zijn immers aanwijzingen dat we vele van de extraatjes moeten beschouwen als een poging van de werkgever om de werknemer aan zich te binden. Ten eerste was er in 1920 wel degelijk een tekort aan werknemers (zie hoger) en ten tweede werd een aantal keer expliciet vermeld dat het wel degelijk de bedoeling was van de werkgever om de werknemer aan zich te binden. In Poperinge werd bijvoorbeeld vermeld: "Woning mits kleine pacht, 120 fr. 's jaars, maar verbonden te werken in oogst en pluktijd."⁵² De boeren in de grensstreek waar zovele arbeiders tijdens de oogst naar Frankrijk trokken, trachtten zich op dergelijke wijze te verzekeren van hun werkvolk.⁵³ In Zwijnaarde-bij-Gent werd genoteerd dat de landarbeiders als bijkomend inkomen soms een gehuurd perceel land bebouwden "met verplichting bij den landbouwer te werken."⁵⁴ In de landbouwmonografieën werd voor de Duinstreek, Polders en Binnen-Vlaanderen tevens een vermindering van pacht vermeld. Bouché merkte op dat dit in zijn tijd steeds minder voorkwam maar wist niettemin nog enkele voorbeelden te geven.⁵⁵ Vooral in de regio's met de

---

^{52.} *Enquête...*, p. 190 (Poperinge, Watou).

^{53.} Deze gegevens worden bevestigd in de landbouwmonografieën voor de polders, *Monographies agricoles des Polders*, Bruxelles, Ministère de l'Agriculture, p. 20.

^{54.} *Enquête...*, p. 348 (Zwijnaarde bij Gent).

^{55.} Het gebruik van land als bindingsmiddel is overigens een internationaal gegeven. In een studie over de trek van de plattelandsbevolking in Nederland, wijst A.C. De Vooys op hetzelfde gebruik: "Het bezit van land werkt remmend op migratie ... Vandaar dat men ... wanneer de trek van de landarbeiders verontrustend groot werd, door middel van de wetgeving trachtte deze groep meer aan de bodem te binden.", A.C. DE VOOYS, *De trek van de ...*, 1933, p. 154.

grootschalige en middelgrote landbouw waar de areaalversnippering beperkt was, leenden de werkgevers het makkelijkst een stukje land gratis of in ruil voor wederdiensten.⁵⁶ Het is ook mogelijk dat dit gebruik zo sterk aanwezig was in streken met grote of middelgrote bedrijven, niet omwille van de hoeveelheid grond waarvan de boer best een stukje kon missen, maar omdat dergelijke bedrijven de zwaarste gevolgen ondervonden van het wegtrekken van de landarbeiders, althans gedurende bepaalde periodes van het jaar, en bijgevolg sterk afhankelijk waren van loonarbeid.

Juist omwille van die binding met de werkgever, zag men soms ook af van het werken bij een bepaalde werkgever. Zo lezen we voor de gemeente Staden: "Het verschaffen van eene woning had in de laatste jaren maar weinig bijval: de werklieden beschouwden zich daardoor als gebonden."⁵⁷ De Christelijke Centrale van de Landbouwwerklieden weet de trage en moeizame syndicalisering van de landarbeiders aan de relatie met hun werkgevers: "De meesten wonen in bij den boer, ze zijn er aan verbonden op allerlei manieren. Ze huren er een huisje of een stuk land, mits de verplichting er te gaan werken, veelal zelfs met vrouw, zoons of dochters. Ofwel doet de boer het groote labeurwerk en daarom durft de werkman geen billijk loon vragen en vreest hij zelfs de sociale wetgeving te doen naleven."⁵⁸

Daarentegen noteerde A. Pfeiffer in 1920 op het enquêteformulier voor Dendermonde dat het (mannelijke) dienstpersoneel naar de stad trok omdat het daar ondermeer "des logemens à prix réduits ou gratuits" vindt, wat duidt op een gebrek aan dergelijke voordelen in de landbouw. Vooral voor West-Vlaanderen mag de effectieve aantrekkingskracht van gratis of goedkope woongelegenheden en/of land niet onderschat worden. Er heerste immer nood aan beide; voor de vermindering van het aantal landarbeiders werd dit tevens een aantal keren als oorzaak opgegeven.

Naast de pacht van een stuk land, kwamen ook andere goederen zoals karnemelk en kledij als betaling in natura voor.⁵⁹ Volgens Bouché was dit

---

⁵⁶. B. BOUCHÉ, 1913, pp. 172-175.

⁵⁷. *Enquête...*, p. 168 (Staden).

⁵⁸. "De syndicale werking in Oost-Vlaanderen", *De Landbouwwerkman. Maandelijks orgaan van de Christelijke Centrale der Landbouwwerklieden*, november-december, 1938, 1ste jaargang, 6-7, p. 4.

Dat dergelijk bindingsmiddel vaak ook zijn doel bereikte, blijkt uit een verslag van het Congres voor Landbouwwerklieden van het A.C.V. van 4 juli 1937 in Brussel. Een propagandaman uit Tielt verklaarde daar dat landbouwwerklieden die voor hun woonst en lapje grond afhingen van de boer, zich niet durfden te syndiceren. A. DE LEPELEIRE, "Verslag Congres voor Landbouwwerklieden ingericht door het A.C.V. te Brussel, op 4 juli 1937", 8/7/1937, *Dossier 305*, ADBB (Leuven).

⁵⁹. E.g.: *Enquête...*, pp. 401-402 (Dendermonde), p. 361 (Bottelare), p. 301 (Burst), p. 243 (Houthulst).

laatste een overblijfsel van de proto-industriële periode toen er tijdens de wintermaanden nog stoffen gemaakt werden op het platteland. Dit gebruik verdween echter geleidelijk aan.⁶⁰ Er zijn ook enkele meldingen van “drinkgeld” bij de verkoop van een stuk vee en één enkele keer werd de Godspenning vermeld.⁶¹ De Godspenning was een bepaalde som, in dit geval 6 fr., waarmee de boer de belofte van de loonarbeider afkocht om voor een bepaalde periode te werken op zijn hoeve.⁶² In de *Monographie des Flandres* (1902) werden eveneens extraatjes voor het dienstpersoneel vermeld, zoals het *verkensgeld* bij de verkoop van een stuk vee.⁶³

Meermaals werd ook vermeld dat de boer het land van zijn werknemer bewerkte, gratis of tegen een kleine vergoeding.⁶⁴ Ook hier zag Bouché een verandering in de relatie tussen de werkgever en werknemer; door de toenemende versnippering van de gronden en de moeilijkheid om landarbeiders te vinden “le fermier ...est devenu, en quelque sorte, le “vazal” du manouvrier; c’est le fermier qui se voit forcé de faire, pour ses ouvriers et domestiques, des “corvées” souvent gratuites”. Deze vorm van uitbetaling was volgens Bouché veeleer aan het uitbreiden dan inkrimpen zoals voor de andere lonen in natura het geval was.⁶⁵ In de praktijk werd dit werk verricht door collega’s-landarbeiders in vaste dienst.⁶⁶

In de telling van 1937 vinden we een overzicht van de verdeling van de loonarbeiders volgens hun loonniveau per uur. Hieruit blijkt dat 40% van de mannen een uurloon ontving tussen 2 en 3 fr. zonder verdere uitbetaling in natura. Bijna twee derde van de vrouwen ontving een loon dat minder dan 2 fr. bedroeg. Het gemiddelde uurloon van de mannen bedroeg 2,70 fr.; voor de vrouwen bedroeg dit slechts 1,73 fr. In dezelfde telling wordt gesteld dat 78% van de loonarbeiders in geheel de Belgische landbouwsector naast hun loon ook “voordeelen in natura” ontvingen (waarvan 77% van de mannen en 87% van de vrouwen). De uitbetaling in natura in de beginperiode van sociale hervorming in de landbouw bleef duidelijk goed overeind. De toegekende sociale voordelen werden niet beschouwd als een vervanging van een deel van het loon. Hierbij dient wel opgemerkt dat uit de telling tevens bleek dat

---

⁶⁰. B. BOUCHÉ, 1913, p. 163.

⁶¹. E.g.: *Enquête...*, p. 404 (Kalken).

⁶². *Enquête...*, p. 404 (Kalken). Ook B. Bouché verwijst naar de Godspenning. In de landbouwmonografieën voor de Duinstreek bedroeg deze slechts 1 fr. In de polders was dit slechts 0,50 fr. In de regio Vlaanderen was dit dan weer 5 fr. bij de hernieuwing van het contract. B. BOUCHÉ, 1913, p. 112.

⁶³. *Monographie agricole des Flandres*, Bruxelles, Ministère de l’Agriculture, pp. 34-35.

⁶⁴. B. BOUCHÉ, 1913, p. 166; tevens verwijzend naar *Monographies agricoles. Région de la Flandre*, Bruxelles, Ministère de l’Agriculture, p. 38.

⁶⁵. B. Bouché, 1913, p. 171.

⁶⁶. E.g.: *Enquête...*, p. 362 (Balegem).

bijna alle lonen in natura ten goede kwamen aan loonarbeiders met een uurloon onder de 3,25 fr. Het loon in natura werd voor 47% uitbetaald in de vorm van voeding en huisvesting. Voor ruim één op vier (27%) betrof het alleen voeding. Met de stijging van het uurloon, nam het aantal arbeiders met een gecombineerd loonstelsel, gestadig af.⁶⁷

Kost en inwoon maakte een vrij groot deel uit van het landarbeidersloon, terwijl de voedselprijzen steeds verder afnamen en de uitbetaling in voedsel aan waarde inboette. Mogelijks nam echter ook de waardering voor de uitbetaling in voedsel rechtevenredig af met de prijs van het voedsel. De voordelen in land zou de landarbeider als negatief ervaren hebben omdat het een grotere gebondenheid met de werkgever opleverde. Met initiatieven zoals de invoering van de pachtwet van 1929 en de oprichting van onder andere de *Nationale Maatschappij voor de Kleine Landeigendom* (in 1935) ontstonden bovendien nieuwe mogelijkheden voor niet-landbouwers om over een klein stukje land te beschikken zonder daarvoor afhankelijk te zijn van een landbouwer-werkgever. De afname van de loonarbeid ging in de tweede helft van het interbellum gepaard met de afname van het kleinbedrijf (kleiner dan 1ha) waaruit kan afgeleid worden dat de landarbeider vanaf dan veeleer koos voor volledige loonafhankelijkheid in de industriesector dan voor de oprichting en instandhouden van een eigen landbouwbedrijfje. Boeren werd immers steeds meer een kapitaalsintensieve aangelegenheid en werd zo onbereikbaar voor de kleine landman.

3.4.3. Bijkomende inkomsten

Bijkomende inkomsten dienden gezocht als aanvulling op het verdiende loon. Uit de Enquête bleek dat in bijna de helft van de gemeenten de landarbeiders hun loon aanvulden met een of andere vorm van landbouw in eigen beheer. 28% zocht ook inkomsten d.m.v. huiswerk. Kantwerk kon bijvoorbeeld tijdens de winterperiode voor een aardige duit in het zakje zorgen. Volgens M. Vanhevel, landbouwleraar, burgemeester en in 1920 verantwoordelijk voor het invullen van de enquête voor Vladslo, kon een kantwerkster “in de uren dat ze het huishouden niet doet” en “daar waar geen kleine kinderen zijn” gerust 6 fr. per dag verdienen.⁶⁸ Rustdagen in acht genomen, komt dit neer op 1800 fr. per jaar wat bijna de helft bedraagt van het jaarinkomen van de gemiddelde loonarbeider in 1921 volgens de berekeningen van J. Blomme

---

^{67.} *Economische en sociale telling 1937*, p. 25-27.

^{68.} Hoewel, even verder beweert M. Vanhevel dat dit slechts 3 fr. bedroeg. *Enquête...*, p. 247-248.

(zie verder). In Aartrijke leverde het kantwerk 1 fr. minder op dan in Vladslo; in Gits bedroeg dit nog 2 tot 3 fr.; in de comice Sint-Gillis-Waas 15 fr. per week en in Kalken bedroeg dit 2 tot 4 fr. per dag.⁶⁹ Kantwerk kon dus voor een zeer belangrijke bron van inkomsten zorgen. Merkwaardig is dat industrie en handel nauwelijks vermeld werden als extra inkomstenbron. Mogelijk wijst dit erop dat in 1920 het werken in de industrie nog niet frequent gecombineerd werd met loonarbeid in de landbouw (eventueel wel met landbouw in eigen beheer of huiswerk).

3.4.4. *Vergelijking met andere sectoren*

Uit een vergelijking tussen het dagloon van een landarbeider met het dagloon van een ongeschoolde industriële loonarbeider in 1920, blijkt duidelijk hoe groot de loonsverschillen tussen beide sectoren konden zijn.⁷⁰ In S.A. Cockerill in Seraing werd in 1920 een gemiddeld dagloon van 17,64 fr. uitbetaald aan alle arbeiders van het bedrijf, steenkoolmijnen inbegrepen, voor gemiddeld 8,02 uren werk per dag.⁷¹ In de steengroeven van Quenast verdiende een ongeschoolde arbeider in 1920 een gemiddelde van 14,15 fr. Dit gemiddelde is het resultaat van een zeer sterke stijging van de lonen in deze groeve gedurende 1920: in januari bedroeg het loon nog 8,74 fr. terwijl dit in december bijna het dubbele bedroeg.⁷² Het gemiddelde voor 1920 werd berekend aan de hand van een gemiddeld aantal arbeidsuren van 9,05 uren per dag. Dichterbij, in de firma S.A. La Lys in Gent betaalde men een ongeschoolde arbeider in de vlasindustrie een dagloon van 12,60 fr. aan een gemiddelde werkweek van 54 uren.⁷³ Dergelijke lonen liggen aanzienlijk hoger dan wat men als landarbeider mocht verwachten. Mogelijks heeft ook de snelle loonstijging door indexering een bijkomende aantrekkingskracht uitgeoefend op de landarbeiders, daar waar de landbouwlonen niet gekoppeld werden aan de index en tevens aan een matiger tempo stegen.⁷⁴

---

⁶⁹ *Enquête...*, p. 377 (Comice Sint-Gillis-Waas).

⁷⁰ Men kan er immers niet van uitgaan dat een landarbeider geschoold was voor de taken die hij als tijdelijke industriearbeider verrichtte. Vlamingen werden dan ook minder tewerkgesteld in de hoogtechnologische bedrijven van die tijd, omdat zij niet over de nodige technische voorkennis beschikten.

⁷¹ P. SCHOLLIERS, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin*, Brussel, V.U.B., 1979, p. 30.

⁷² *Idem*, pp. 74-75.

⁷³ *Idem*, p. 96.

⁷⁴ Nemen we bijvoorbeeld de daglonen van de arbeiders van S.A. Cockerill in Seraing. Terwijl het dagloon in het laatste kwart van 1919 nog 12,36 fr. bedraagt, is dit in het eerste kwart van 1920 reeds 15,03 fr., in het tweede kwart 17,30 fr., 18,99 fr. in het derde kwart en

Bij deze loonsverschillen dient evenwel de kanttekening gemaakt dat de meeropbrengst in nominaal loon in de industrie in realiteit sterk beperkt werd door de duurte van het leven in de steden. Bouché vond voor enkele basisproducten en voor woongelegenheid hogere prijzen voor de stedelijke en industriële centra dan voor de landbouwgebieden.⁷⁵ Pendelaars tussen stad en platteland behaalden de grootst mogelijke winst (ondanks de vervoerskosten).⁷⁶

De hoogte van de lonen voor seizoenarbeiders in Frankrijk, heeft ongetwijfeld ook voor een *pull* gezorgd. In Rollegem is er volgens de resultaten van de *Enquête sur le travail agricole* uitwijking naar Frankrijk, waar 150 tot 175 fr. in de industrie te verdienen viel.⁷⁷ Voor de comice Bottelare werd genoteerd dat de werklieden in die regio naar Frankrijk trokken omdat "Fransche boeren ... 1350 fr. voor drie maanden met kost en inwoon" betaalden terwijl in de gemeenten van de comice zelf mannen en vrouwen respectievelijk slechts 100 tot 125 fr. en 45 tot 60 fr. per maand inclusief "mondbehoeften en inwoon" ontvingen.⁷⁸ Over het algemeen werden de lonen van de seizoenarbeiders in Frankrijk berekend per prestatie. Dit verklaart de hoge verloning maar tevens het uitputtende karakter van de arbeid. De dag duurde immers vaak van 3 uur 's morgens tot 8.30 of 9.00u 's avonds, gedurende de 8 tot 15 dagen tijdens de oogstperiode. De betaling per prestatie bood in Frankrijk bovendien het voordeel dat de oogst sneller ging omdat er minder bieten per hectare geplant waren. Het rooien en laden van de bieten leverde 75 à 90 fr. per ha op. Het binnenhalen van het graan kon volgens de gegevens van E. Ronse in 1913 30 à 35 fr. per ha opleveren voor een opstaande oogst, 40 à 60 fr. voor een halfopstaande oogst en 60 à 90 fr. voor een totaal platgeslagen oogst. De staat van het graan bepaalde tevens het aantal arbeiders nodig per hectare; indien het helemaal platgeslagen was, konden er geen pikmachines ingezet worden. Het rooien en rapen van de aardappels werd 70 à 80 fr. per ha betaald. De lonen van de dagloners varieerden naargelang van de streek van 2,25 fr.

19,23 fr. in het laatste kwart. Het loon was dan op één jaar tijd met bijna 2/3 gestegen. Daarna zouden de lonen opnieuw dalen. Een ander voorbeeld is het dagloon van de ongeschoolde arbeider de steengroeven van S.A. Carrières de Quenast. In de laatste maand van 1919 bedraagt het loon 8,74 fr., maar is reeds tot 12,35 fr. gestegen tegen het einde van het eerste kwartaal van 1920. Het derde kwartaal van 1920 eindigt met een loon van 15,75 fr. Voor het laatste kwartaal bedraagt dit 16,50 fr. Op één jaar tijd zien we bijna een verdubbeling van het nominale dagloon in dit bedrijf. P. SCHOLLIERS, *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de enquête Davin*, Brussel, V.U.B., 1979, p. 30 en p. 75. Zie tevens: E. MAHAIM, 1910, pp. 335-337.

⁷⁵. Behalve voor suiker, B. BOUCHÉ, 1913, pp. 219-221.

⁷⁶. B. BOUCHÉ, 1913, pp. 213-216.

⁷⁷. *Enquête...*, p. 271 (Rollegem).

⁷⁸. *Enquête...*, pp. 360-362 (Comice Bottelare).

tot 3,75 fr. voor lichte arbeid; van 3 fr. tot 4,25 fr. voor zware arbeid, wat neerkwam op ongeveer het drievoudige van de lonen in West-Vlaanderen. Het totale bedrag dat een seizoenarbeider naar huis bracht, varieerde en was afhankelijk van het bedrag dat ter plaatse reeds geconsumeerd werd. E. Ronse geeft voor 1913 een bedrag tussen 800 en 1.000 fr. per jaar op.⁷⁹ In de enquête werd ook een aantal keren gewezen op de voordelige wisselkoers die de seizoenarbeiders een bijkomend voordeel opleverde in vergelijking met werken in eigen streek.⁸⁰

De sterke inkomensverschillen worden bevestigd door een vergelijking van de inkomens van de landbouwers, landarbeiders en industriearbeiders op nationaal niveau door J. Blomme. Vanaf 1895 tot 1929 stelt Blomme een constante daling vast van het landarbeidersinkomen ten opzichte van dat van de landbouwers (zie tabel 4). Na een fikse daling tussen 1929 en 1934 neemt het landarbeidersinkomen vanaf 1934 weerom toe. Ten opzichte van het inkomen van de industriearbeider zien we een gelijkschakeling in 1921, waarna het echter weer daalde tot slechts 3/4 ervan (kolom F). Het inkomen van de landarbeider stijgt echter op geen enkel moment uit boven dat van de twee andere categorieën.

Wanneer we de verschillen tussen het jaarlijks inkomen van landbouwers, van loonarbeiders in de landbouw en van loonarbeiders in de industrie onderzoeken, stellen we een duidelijke discrepantie vast tussen het inkomen van de loonarbeider in de landbouw ten opzichte van beide andere groepen (zie tabel 4). In absolute cijfers zien we een afname van de inkomens tussen 1880 voor alle landarbeiders maar een toename voor de industriearbeiders. De landbouwcrisis speelde de landarbeiders en vooral de landbouwers parten. Van de eerste landbouwcrisis ondervonden de industriearbeiders geen inkomensverlies, terwijl de algemene economische recessie van de jaren dertig het landbouwersinkomen deed afnemen met 2/5 terwijl het inkomen van de industriearbeiders met minder dan 1/5 afnam (periode 1929-1934). Na 1895 en tot 1929 volgde voor alle groepen een sterke absolute inkomensverhoging. Deze toename bleek voor de industriearbeiders het kleinste te zijn, namelijk een toename met een factor 11. Voor de landbouwers bedroeg dit factor 19. Voor de loonarbeiders situeerde deze toename zich tussen die van de industriearbeiders en de landbouwers.

Het verschil tussen het inkomen van een landbouwer en dit van een industriearbeider kon van groot belang zijn voor de loonarbeider die zijn situatie wenst te verbeteren en zo voor de keuze stond een eigen bedrijf te

---

⁷⁹. E. RONSE, *L'émigration saisonnière belge*, 1913, pp. 143-147 in: L. SCHEPENS, 1973, pp. 213-214.

⁸⁰. *Enquête...*, p. 331 (Watervliet, Waterland, Sint-Jan-in-Eremo, Sint-Margriete).

starten, uit te breiden tot hoofdberoep of elders een inkomen te zoeken (kolom C). Tot voor de Eerste Wereldoorlog was het inkomen van de industriearbeider een stuk aantrekkelijker dan dat van de landbouwer. Het hoge inkomen van de landbouwers na de oorlog heeft ongetwijfeld te maken met de financiële voordelen die de Eerste Wereldoorlog hen opleverde. Vanaf 1929 tot 1934 worden de rollen echter omgedraaid waarna het verschil weer meer in het voordeel van de industriearbeider begon te spelen. J. Blomme wijst erop dat er in de gunstige periodes weinig redenen waren voor een landbouwer om zijn bedrijf op te geven. Naast economische redenen, speelde ook de hoge status die een landbouwer vóór de Tweede Wereldoorlog genoot daarbij een rol. Het inkomensverlies tijdens de landbouwcrisis zette echter niet aan tot het opgeven van het bedrijf omdat de houders van een bedrijf immers steeds konden terugvallen op een zekere vorm van zelfvoorziening.⁸¹ Het inkomen van de loonarbeiders fluctueerde minder sterk dan dat van de landbouwers. Tijdens de gunstiger periodes groeide hun inkomen slechts zeer beperkt aan, maar tijdens de crisissen daalde het ook minder sterk. Blomme leidt hieruit af dat het landarbeidersloon vrij stabiel was, weinig onderhevig aan conjunctuurschommelingen.⁸² Men kan hier eveneens uit afleiden dat loonarbeid tijdens de gunstige periodes een relatief minder voordelige vorm van inkomsten was dan de verdienen uit een eigen bedrijfje, en vice versa. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we tijdens de crisis van 1880-1895 een groei waarnemen van het aantal loonarbeiders. Wanneer we het aantal loonarbeiders tijdens de crisis van de jaren dertig bekijken (tussen 1929 en 1937), vinden we op nationaal niveau een daling van 18.269 arbeidseenheden, een kleinere terugval in vergelijking met de andere jaren. Voor de provincie Oost-Vlaanderen is de terugval tussen 1929 en 1937 in vergelijking met de andere jaren vrij beperkt, namelijk 329 loonarbeiders. In de provincie West-Vlaanderen is deze terugval groter (427 loonarbeiders) maar niettemin nog steeds veel kleiner dan de andere jaren. De discrepantie tussen enerzijds de inkomensstijging van de loonarbeider en anderzijds deze van zijn werkgever in gunstige periodes zette mogelijk aan tot verandering van job. In crisisperiodes viel vooral de beperktere daling op van het landarbeidersinkomen ten opzichte van dat van de landbouwer, wat in vergelijking met de gunstige periodes tot een kleinere afname van het aantal landarbeiders geleid heeft.

---

⁸¹. J. BLOMME, 1993, p. 275.

⁸². Idem, p. 273.

TABEL 4: JAARLIJKS INKOMEN VAN LANDBOUWERS VERGELEKEN MET HET INKOMEN VAN BETAALDE ARBEID BINNEN EN BUITEN DE LANDBOUWSECTOR (DRIEJAARLIJKSE GEMIDDELDEN IN FR.)⁸³

Jaar	A: Landbouwersinkomen per Arbeids-eenheid(AE)	B: Inkomen van loonarbeiders in de landbouw per AE	C: Inkomen van loonarbeiders in de industrie per AE	D=B/A	E=C/A	F=B/C
1880	823	482	ca. 843	0,59	1,02	0,57
1895	688	471	ca. 900	0,69	1,31	0,52
1910	1.034	633	ca. 1.125	0,61	1,09	0,56
1921	9.143	4.218	4.231	0,46	0,46	1,00
1929	13.274	7.574	10.056	0,37	0,76	0,75
1934	8.153	6.644	8.809	0,79	1,08	0,75
1937	8.835	7.117	10.563	0,81	1,20	0,67

Ook de evolutie van de kleine bedrijven kan hieraan gerelateerd worden. De toename van het aantal kleine bedrijven werd gestuurd door het inzicht dat in gunstige periodes uit het eigen bedrijf meer te winnen viel dan uit loonarbeid, zeker in de jaren net na de Eerste Wereldoorlog toen het inkomen van de zelfstandige boer relatief hoog was. Uiteraard speelden ook de hoge voedselprijzen een rol. Blomme stelt dat de consumptie van basisvoedsel in landbouwgezinnen een veel groter deel uitmaakte van de dagelijkse uitgaven dan bij de gezinnen in andere sectoren. Het zelf produceren van voedsel kon deze basisuitgaven enigszins beperken.⁸⁴ De terugval van het aantal kleine bedrijven tussen 1929 en 1950 in combinatie met een afname van het aantal landarbeiders, kan dan verklaard worden door de minder gunstige economische situatie van de landbouw en de aantrekkingskracht van het stabiele loon, in combinatie met andere voordelen, in de industriesector.

3.4.5. *Het sociaal loon*

Af en toe wordt in de literatuur ook verwezen naar het belang van verschillen in de *social wage* (term: Mc. Lean Petras), namelijk de sociale voordelen die men ontvangt naast de verloning in geld of natura.⁸⁵ Hoewel sociale

⁸³. Idem, p. 275 en eigen berekeningen.

⁸⁴. Idem, p. 268.

⁸⁵. E. MCLEAN PETRAS, "The global Labor Market in the Modern World Economy", p. 46 in: *Global trends in migration: Theory and research on international population movements*, New York, Center for migration studies, 1981, p. 44-63.

factoren uit de *Enquête sur le travail agricole* (1920) niet als belangrijkste oorzaak van de mobiliteit naar voorkwamen, is het mogelijk dat sociale voorzieningen, naarmate ze in de niet-agrarische werkgelegenheid toenamen, ook een belangrijker rol gingen spelen als oorzakelijke (pull-)factor. Zowel bij de sociale verzekering als bij de arbeidswetgeving kwamen de landarbeiders immers lange tijd niet of nauwelijks ter sprake. Tijdens het interbellum tekende zich zo een steeds grotere dichotomie af tussen de landbouw en de overige sectoren waar de arbeids- en sociale zekerheidswetgeving steeds verder uitgebreid en toegepast werd. A. Pfeiffer vermeldde in dit verband in de enquête dat het gevaarlijk was “de vouloir empêcher d’un côté l’exode rural, alors que d’autre part les avantages les plus variés sont réservés aux professions non agricoles. Les pouvoirs publics sont assaillis de demandes en faveur de toutes les classes de la population, sauf pour l’agriculture, et la population se dirige naturellement vers les lieux et les professions favorisés”.⁸⁶ Hij bedoelde hiermee niet enkel de lonen maar ook de arbeidsduur, de werkloosheidsuitkering, de ziekteverzekering, kortom “une foule d’avantages de la part de la sollicitude des pouvoirs publics”.⁸⁷

Algemeen kan gesteld worden dat de arbeidswetgeving (i.v.m. arbeidsduur, verlofregeling, kinderarbeid,...) zeer traag uitgebreid werd naar de groep van landarbeiders en bijgevolg ook met een grote vertraging ten opzichte van de andere sectoren effectief werd toegepast. De wetgeving inzake de sociale zekerheid (pensioenkas, arbeidsongevallen,...) werd daarentegen steeds vrij snel uitgebreid naar de landarbeiders maar ook hier liet de uitvoering al eens op zich wachten.

In vergelijking met de industriële sector hinkte de arbeidswetgeving in de landbouwsector sterk achterop. Vooral bij de wetgeving op arbeidsduur, zondagswerk en verlofdagen werden landarbeiders niet betrokken. Het dienstpersoneel werkte in de zomerperiodes doorgaans méér dan 12 uren daags, ’s winters bleef dit aantal op enkele uitzonderingen na beperkt tot 10 uren. Taalarbeiders werkten vaak nog langer terwijl de dagloners over het algemeen vastere werkuren hadden.⁸⁸ In vergelijking met de industrie, lag het aantal arbeidsuren in de landbouw een stuk hoger. De acht uren werkdag werd in 1920 in de industrie al in verscheidene ondernemingen toegepast en bij wet vastgelegd op 14 juni 1921. Over een uitbreiding naar de loonarbeid in de landbouw werd men het echter in het Paritair Comité niet eens. De afgevaardigde van de Boerenbond achtte een uitbreiding van de wet van 8 juli 1936 m.b.t. betaalde verlofdagen en de invoering van de acht uren regeling onmogelijk aangezien ze meer schade zou berokkenen aan de landbouw “dan

---

^{86.} *Enquête...*, p. 391 (arrondissement Dendermonde en Sint-Niklaas).

^{87.} *Idem*, p. 393.

^{88.} *Enquête sur le travail agricole* en B. BOUCHÉ, 1913, pp. 136-138.

voordeel opleveren voor de landbouwwerklieden".⁸⁹ Nagenoeg alle bevroegden van de *Enquête sur le travail agricole* deelden deze mening omdat "het werk in beide bedrijven [land- en tuinbouwbedrijven] te fel afhangt van het weder; in beide bedrijven komt het werk onregelmatig, 't geen in andere nijverheden het geval niet is, bijvoorbeeld, op het moment van planten en zaaien, wil men gedaan hebben op den gepasten tijd, [dan] moet men het werk verdubbelen; het is hetzelfde voor den oogst."⁹⁰ Bovendien veronderstelde men dat de toepassing van de achturedag een nadelige invloed zou hebben op de beschikbare arbeidskracht, wat het tekort aan landarbeiders enkel nog zou vergroten. 17 jaar later, werd voor de Economische en Sociale telling van 1937 berekend dat de landbouwsector wel degelijk vatbaar was voor de invoering van een arbeidsduurvermindering, zij het een met twee toepassingsmodaliteiten, nl. één voor de zomer en één voor de winter. De totale arbeidsduur bleek echter intussentijd nauwelijks ingekort.

De zondagsrust en het aantal vrije dagen vormen het andere luik van de arbeidsduur. De zaterdagnamiddagrust werd in 1921 samen met de achturenwerkdag en de achtenveertigurenwerkweek bij wet vastgelegd. In de landbouw kon echter geen sprake zijn van zaterdagnamiddagrust. Hoewel de zondagsrust reeds sinds 1905 van kracht was, bleek uit de enquête van 1920 dat in de meerderheid van de gemeenten de landarbeiders gemiddeld twee à drie uren werkten op zondag. Het betrof voornamelijk routinewerk noodzakelijk voor het onderhoud van het vee. Vooral het vaste dienstpersoneel dat op de hoeve woonde werd hiervoor ingezet. In de drukke oogst- en hooiperiodes werden ook andere werklieden ingeschakeld.

Vrije dagen onder de vorm van vrijwillige werkloosheid kwamen over het algemeen enkel voor op kermissen, patroondagen, jaarmarkten en familiefeesten. In totaal bedroeg het aantal dagen van vrijwillige werkloosheid gemiddeld zes tot zeven dagen per jaar. Het toekennen van verlof was in 1920 nog niet bij wet vastgelegd.

Met de wet van 31 december 1889 werd het verboden kinderen jonger dan 12 jaar arbeid te laten verrichten en werd het aantal arbeidsuren voor jongeren tussen 12 en 16 jaar (21 bij de meisjes) beperkt tot 12 uren per dag en 6 dagen per week. Deze wet had echter een beperkt toepassingsgebied; onder andere de landbouwbedrijven vielen erbuiten. De wet op de leerplicht, ingevoerd net vóór de Eerste Wereldoorlog, werd niet overal nageleefd door de landarbeiders. Het algemeen ontwikkelingsniveau van de landarbeiders was beperkt, aangezien de kinderen soms reeds vanaf 7 à 8 jaar werden ingezet. Uit de

---

⁸⁹. "Nota aan den dienst voor Toezicht over de arbeidsvoorwaarden en de toepassing van de sociale wetten in den landbouw" van het Algemeen Secretariaat van de Belgische Boerenbond, 15/05/1937, *Landbouwwerklieden*, Dossier 304, ADBB (Leuven).

⁹⁰. *Enquête...*, p. 242.

enquête bleek dat in 1920 vooral in het noorden en noordoosten van de provincie Oost-Vlaanderen kinderen nog vaak werden ingezet op het landbouwbedrijf.

Inzake sociale verzekering toont de *Enquête sur le travail agricole* een vrij algemene aansluiting van de landarbeiders bij de ziekteverzekering. De aansluiting bij spaar- en pensioenkassen was daarentegen zeer beperkt. Het tijdstip was wellicht niet vreemd aan deze toestand. Zo vermeldt een man uit Wortegem: "Vooruitzien is van weinig bedied. Men spaart in 't vooruitzicht van rampvolle tijden. Nu, de grootste wereldramp, de oorlog, heeft zoo vreselijk gewoed en wie gespaard had, heeft alle spaarpenningen verleeft."⁹¹ De economische en sociale telling van 1937 meldt een "voorspoedige uitbreiding van de sociale wetten op het personeel."⁹² Op nationaal niveau werd vastgesteld dat 46% van de bedrijven aangesloten was bij een compensatiekas voor kindertoeslagen, 89% was aangesloten bij een verzekeringskas tegen arbeidsongevallen. 71% van de bedrijven verrichtte stortingen voor het ouderdomspensioen, wat beduidend hoger ligt dan de indrukken uit 1920.⁹³

Twee elementen liggen aan de basis van de relatief trage uitbreiding van de arbeidswetgeving en de trage toepassing van arbeidswetgeving en sociale verzekering. Ten eerste is er de belemmerende invloed van *income pooling*. In vele gevallen werd landarbeid deeltijds verricht en vormde deze inkomsten maar een deel van het totale inkomen. Landarbeid was bovendien vaak tijdelijk en geconcentreerd in drukke periodes. Deze onregelmatigheid bemoeilijkt de toepassing van sociale wetten.⁹⁴ Het storten van bijvoorbeeld de gezinsvergoedingen stelde grote problemen: de ene maand diende de vergoeding op 2 werkdagen berekend, de andere maand voor 25 werkdagen.⁹⁵ Hoe kenmerkend en belangrijk *income pooling* was voor de landarbeiders, is reeds hierboven benadrukt.

Ten tweede werd er vanuit politieke noch syndicale hoek nauwelijks geijverd voor de uitbreiding en de toepassing van sociale wetten. Aangezien loonarbeid niet overheerste in de arbeidsinput, de loonarbeiders bovendien enkel in oogstperiodes in grote groepen ingezet werden en ze door de aard van het werk op het platteland meestal verspreid over een uitgestrekt gebied aan het werk waren, was het praktisch vrij moeilijk om zich te organiseren en zagen de syndicaten geen brood in deze bevolkingsgroep.

---

⁹¹ *Enquête...*, p. 324 (Wortegem).

⁹² Economische en sociale telling 1937.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ A. WAUTERS, "De landarbeiders en de Sociale Vooruitgang", *Arbeidsblad*, 1936, p. 802.

⁹⁵ A. D[E]L[EPELEIRE], Stortingen voor gezinsvergoedingen door de landbouwers die tijdelijk werkvolk in dienst hebben, 30/5/1939, *Dossier 1435*, Belgische Boerenbond.

3.5. Syndicalisering van landarbeiders: een moeilijke opdracht

De Socialistische arbeidersbeweging kende reeds op het einde van de negentiende eeuw een kleine aparte beweging voor landarbeiders in het Henegouwse.⁹⁶ In het dorpje Hollonge-sur-Geer nabij Borgworm in Haspengouw, kwam reeds in 1898 het syndicaat *La Gerbe* tot stand, met enkele tientallen leden.⁹⁷ Bij de eerste schuchtere pogingen tot syndicalisering werden tevens mutualiteitsverenigingen en een werklozenkas opgericht.⁹⁸ Wauters stelde dat deze kleine syndicaten een gunstige invloed hadden uitgeoefend op de pachtprijs bij het begin van de eeuw.⁹⁹ Daarnaast werd volgens E. Piot door *La Gerbe* ook een loonsverhoging bekomen en werd de arbeidsduur van de maaiers vermindert tot 10 uur per dag.¹⁰⁰

Nog vóór de Eerste Wereldoorlog werden in Wallonië een aantal coöperatieven opgericht door de socialisten. E. Vandervelde beschouwde het oprichten van coöperatieven, die gevestigd waren in de steden en zich door middel van filialen steeds meer verspreidden over het platteland, als dé manier voor de socialistische partij om de plattelandsarbeiders te veroveren.¹⁰¹ Op 1 februari 1920 verschenen de statuten van de *Belgische Centrale Unie voor Landbouwarbeiders* van de Socialisten met afdelingen in Brabant, Henegouwen, Luik en Namen en aangesloten bij de Syndicale Commissie van België. Op hun congres in 1921 te Luik werd ondermeer de invoer van de achturendag in de landbouw, bosbouw en tuinbouw besproken. Daarnaast werd besloten tot het instellen vanaf 1 maart 1921 van een onderstandskas tegen ongevallen, om de toepassing van de wet op de arbeidsongevallen gemakkelijker te maken.¹⁰² Deze centrale werd echter in datzelfde jaar samengesmolten met de *Centrale van de Arbeiders der Voedingsbedrijven* en werd vanaf dan onderdeel van de *Centrale van de Arbeiders der Voedings- en der Landbouwbedrijven*.¹⁰³ In de balans van de *Centrale der Landarbeiders* lezen we dat in 1922 de ontvangsten van de afdelingen 1.612,10 Fr. bedroegen. Bij de uitgaven werd 120 Fr. besteed aan werkstakingen en 93 Fr. aan werkongevallen. Vergeleken met het totale budget

---

^{96.} *De organisatie van de landbouwarbeiders*, Brussel, B.W.P. , 1936, 12 p.

^{97.} B. BOUCHÉ, 1913, p. 87.

^{98.} A. WAUTERS, 1936, p. 800.

^{99.} Idem, p. 801.

^{100.} E. PIOT, *De Organisatie van de Landbouwarbeiders*, 1936, Mechelen, p. 2.

^{101.} B. BOUCHÉ, 1913, p. 94.

^{102.} "Kongres van de Centrale der Landarbeiders (W.P.)", *Arbeidsblad*, 1921, p. 178.

^{103.} "Syndicale samentrekking", *Arbeidsblad*, 1921, p. 1410 en "Samensmelting", *De Arbeider der Voedingsnijverheid*, Brussel, Landelijk Orgaan van de Centrale der Werklieden en Werksters der Voedingsnijverheid van België, 1921, VIII, 11, s.p.

van de vakbonden bleek dit miniem te zijn. De aandacht voor de landarbeiders binnen de grote Centrale na de fusie was over het algemeen gering. Zo werden in het verslag van het tiende *Kongres van de Centrale van de Arbeiders der Voedings- en der Landbouwbedrijven* van 1 en 2 juli 1922 geen landarbeiders onder de leden vermeld.¹⁰⁴ In het verslag van de tiende jaarvergadering in augustus 1922, werd vermeld dat de afdeling van de landarbeiders geen uitslagen gaf en dat “om hier vruchtdragend te kunnen optreden ... buitengewone opofferingen moeten gedaan worden. Welnu, de Centrale der Voedingsarbeiders is niet bij machte de opofferingen zich te getroosten en gezien hier ook de belangen van het industrieel proletariaat liggen gekoppeld aan de vereniging der landarbeiders meent Lauwers dat de Syndicale Commissie zich met deze taak zou hoeven te gelasten.”¹⁰⁵ Het lot van de industriearbeiders werd hier dus boven dat van de landarbeiders geplaatst. Daarnaast werden de landarbeiders nooit vermeld in de artikelen over de achturedag. In een nummer uit 1923 werd de arbeidsduur in de landbouw een eerste maal aangehaald naar aanleiding van een vergadering van het Bureel van het *Internationaal verbond der Landarbeiders*, in Berlijn. Op deze vergadering werden de besluiten van het Congres van Wenen tijdens augustus 1922 met betrekking tot de achturedag en negenuredag onderschreven.¹⁰⁶

Het blad van de Centrale werd in 1924 omgevormd tot *De Voeding. Maandelijks orgaan van de Centrale vereniging der Voedings- en Landarbeiders van België*. In datzelfde jaar werd fel gereageerd tegen de pogingen van de regering om de wet van 14 juli 1921 met betrekking tot de achturedag te versoepelen. Hierbij werd geen rekening gehouden met de landarbeiders.¹⁰⁷ Tot de algemene werkstaking van 1936 werd in het vakbondsblaadje *De Arbeider der Voedingsnijverheid* over het algemeen weinig aandacht besteed aan het lot van de landarbeiders in de strijd voor gelijke sociale rechten. Deze staking spoorde socialistische militanten ertoe aan hun eisen meer kracht bij te zetten in het Paritair Comité dat in 1937 zou opgericht worden waarvoor ze vooral aanhang in Wallonië vonden. In 1936 werd gewag gemaakt van 300 leden te Hoei-Borgworm en een steeds bloeiender beweging in Ath, Doornik en Nijvel. Over de provincies West- en Oost-Vlaanderen werd in datzelfde verslag niets vermeld.¹⁰⁸ Met de oprichting van het Paritair Comité zouden de landarbeiders iets meer in het blad aan bod komen. Van een echt succesvolle

---

^{104.} *De Arbeider der Voedingsnijverheid*, Brussel, Landelijk Orgaan van de Centrale der Werklieden en Werksters der Voedingsnijverheid van België, 1922, IX, 7, s.p.

^{105.} *De Arbeider der Voedingsnijverheid*, 1922, IX, 8, s.p.

^{106.} *De Arbeider der Voedingsnijverheid*, 1923, X, 4, s.p.

^{107.} *De Voeding. Maandelijks orgaan van de Centrale vereniging der Voedings- en Landarbeiders van België*, Brussel, 1924, 11, 10, s.p.

^{108.} E. PIOT, 1936, p. 7. (Amsab).

socialistische syndicalisering onder de landarbeiders kan moeilijk gesproken worden.

Naar aanleiding van de betoonde belangstelling van de socialisten voor de landarbeiders maakten de katholieken zich op voor de strijd om de plattelandsbevolking: "Er moeten zoveel mogelijk kleine eigenaars ontstaan, want anders kan degene die niets bezit gehoor geven aan de dwaze en misdadige, doch verleidelijke droombeelden van de socialistische volksbedriegers."¹⁰⁹ In 1920 duidde een aalmoezenier in Wallonië erop dat "de werking der socialistische syndicaten ... zeer groot" was in Wallonië.¹¹⁰ De landarbeiders die tijdelijk in Wallonië werkten stonden direct blootgesteld aan het "rode gevaar" dat ze met zich konden meenemen naar de thuisbasis. Om dit te voorkomen werd in juni 1937 de *Christelijke Centrale voor Landbouwwerklieden* opgericht. Vóór de Eerste Wereldoorlog was deze ook een tijdje actief geweest. De christelijke vakorganisatie van landarbeiders kon echter steeds op een stevige tegenwind vanuit Boerenbond-hoek rekenen. Een sprekend voorbeeld daarvan is de voordracht van E.H. Colpaert in 1922 voor de Proostenbond van Roeselare waarin hij tegen de syndicalisering van de landarbeiders argumenteerde en voorstelde om "... de vroegere geitenbonden met kweeksyndicaten en verzekeringen ... te herinrichten." In zijn ogen waren "...deze bonden... geen afdeling van den werkliedenbond, doch ook niet van de boerengilde. Op dat gebied staan ze in de neutrale zone."¹¹¹ De Boerenbond wenste deze verenigingen niet op te nemen omdat ze vreesden voor belangenvermenging. Aangezien veel landarbeiders ook kleine boeren waren, bevonden zij zich ten aanzien van deze leden echter sowieso in een moeilijke situatie. Van Molle beschrijft de Boerenbond als een tweeledige corporatie van enerzijds grootgrondbezitters en anderzijds boereneigenaars en pachters. De derde klasse van de boerenstand, de landarbeiders, werd volgens Van Molle *a priori* uitgesloten. Van Molle stelt zich hierbij de vraag of men hen misschien beschouwde als onvolwaardige boeren waarvan het lidmaatschap aan de corporatie meer kwaad dan goed zou doen.¹¹² Het corporatistisch karakter van de Boerenbond betekende in praktijk immers meer een verdediging van de grootgrondbezitters wat niet kon stroken met de doelstellingen van de ACV-Centrale, die alleen de landarbeiders wenste te verenigen.

---

^{109.} Citaat uit *De Landbouw*, weekblad van de Landbouwersbond van Oost-Vlaanderen, 8 januari 1893, geciteerd in: J. Craeybeckx, "De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren", *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, 1973, IV, p. 191.

^{110.} A. DE GROEVE, "De Vlaamsche werklieden in het Henegouwsche Centrum", *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, april 1920, 4, p. 198.

^{111.} Dossier 304, ADBB (Leuven).

^{112.} L. VAN MOLLE, *Ieder voor allen, De Belgische Boerenbond 1890-1990*, Leuven, KADOC, 1990, p. 60.

Bij de oprichting van de Centrale bleven de syndicaten op plaatselijk niveau tegenwind ondervinden van dorpspastoors bevreesd voor reacties van de boeren indien zij de syndicalisering van de landbouwwerklieden toelieten of aanmoedigden. Het bestuur van het A.C.V. richtte zich tot E.H. Delacroix, toenmalig bestuurder van de Boerenbond om aan deze zaak te verhelpen.¹¹³ De onmogelijkheid waarin de boeren volgens de Boerenbond verkeerden om hogere lonen uit te betalen wegens de slechte toestand in de landbouw, was het meest gehanteerde argument tegen syndicalisering van de landarbeiders.¹¹⁴ Toen de Christelijke Centrale eind de jaren '30 predikte dat de "lotsverbetering van de landbouwwerklieden feitelijk zeer nauw verbonden [was] met den voorspoed van den landbouw en met de maatregelen die zullen worden genomen worden om de bebouwing en de veeteelt te begunstigen en te beschermen", was de Boerenbond de syndicalisering van de landbouwwerklieden gunstiger gestemd en raadde deze zelfs aan bij haar leden. Uiteraard moest dit een *christelijke* syndicalisering zijn en moesten de afdelingen erover waken dat ze zich niet lieten inlijven in Socialistische syndicaten.¹¹⁵ De relaties tussen de Boerenbond en de Christelijke centrale waren ten tijde van de oprichting van het Paritair Comité opperbest. In *De Landbouwwerkman* van juli-augustus 1937 schreef de centrale nog: "We zeggen het hier luidop: we willen geen syndicale actie tegen de landbouwers. We willen betere levensvoorwaarden voor de landbouwwerklieden omdat het menschen zijn die recht hebben op een menschaardig bestaan. Maar we willen ook een behoorlijke levenswijze en levensmogelijkheden voor de boeren zelf."¹¹⁶ Meermaals werden boeren en werklieden in één adem genoemd, werklieden werden in geen enkele aflevering van *De Landbouwwerkman* – het blad van de centrale – aangespoord zich tegen hun werkgevers te verzetten.¹¹⁷

Bezorgd om de ziertjes "in den vreemde" hadden de Katholieken zich wel reeds vroeger ingelaten met het lot van de seizoenarbeiders. B. Woestenborghs

---

¹¹³. Brief van 12 mei 1937 vanwege E.H. Ketels, Geestelijk Raadgever van het A.C.V. en H. Pauwels, Voorzitter van het A.C.V. tot de Bestuurder van de Boerenbond, "Werking der katholieken voor de landbouw", *Dossier 1300*, ADBB (Leuven).

¹¹⁴. "Syndicale actie bij de landbouwwerklieden", *De Boer*, 1937, juli en "Christelijke Centrale van Landbouwwerklieden", *De Boer*, 1937, juli. Dit argument werd eerst geformuleerd op het Congres voor Landbouwwerklieden ingericht door het A.C.V. te Brussel op 4 juli 1937. Uit zijn verslag van dit congres bleek dat A. De Lepelre, als afgevaardigde van de Boerenbond, alles in het werk had gesteld om duidelijk te maken dat de situatie van de boeren, evenals die van de landarbeiders, niet gunstig was. 8/7/1937, *Dossier 305*, ADBB (Leuven).

¹¹⁵. "Syndicale actie bij de landbouwwerklieden", *De Boer*, 1937, juli.

¹¹⁶. "Ons Congres", *De Landbouwwerkman*, juli-augustus, 1937, 1ste jaargang, 2-3, p. 1.

¹¹⁷. "Boeren, werklieden, hebt vertrouwen, wij overwinnen!", in: "Het XIII Congres van 't A.C.V.", *De Landbouwwerkman*, augustus, 1938, 2de jaargang, 3, p. 4.

situeert de vrij plots ontluikende belangstelling voor de belangen van ondermeer de seizoenarbeiders in het kader van de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht in 1893 waardoor het Belgisch kiezerskorps eensklaps vertienvoudigde. In 1891 werd reeds een Vlaamse Katholieke Landsbond opgericht waar ook de seizoenarbeiders ter sprake kwamen. Naar aanleiding van de verkiezingen in het najaar van 1894, verspreidden de Christen-Democraten een verkiezingspamflet waarin zij hoopten de seizoenarbeiders voor zich te winnen met een pleidooi voor voordeligere abonnementen en een verplaatsing van de verkiezingsdatum opdat ook zij hun stem konden uitbrengen.¹¹⁸ Het is niet te verwonderen dat tijdens Daens zijn campagne ook het Bisdom van Gent zich ging bekommeren om de seizoenarbeiders: in de streek van Ninove-Aalst waar de Christen-Democraten in hoofdzaak hun kiezers rekruteerden- werd in 1897 ongeveer één derde van het globaal aantal seizoenarbeiders van de provincie geteld. Deze waren hoofdzakelijk kiezers voor Daens.¹¹⁹ Tijdens dezelfde verkiezingsstrijd, nam ook de Oost-Vlaamse Landbouwersbond het op voor de bescherming van de seizoenarbeiders. Kort na de Eerste Wereldoorlog zou deze organisatie opgaan in de Belgische Boerenbond en liet hierbij alle aandacht voor de seizoenarbeiders varen.¹²⁰

Vóór de Eerste Wereldoorlog hadden de vakbonden zich nauwelijks ingelaten met de belangen van de seizoenarbeiders. Tijdens de jaren twintig bleef de interesse van de overkoepelende centrales nog zeer beperkt, maar op plaatselijk niveau ontwikkelde zich wel enige actie. Vanaf 1925 vertoonde het Christelijke Vakverbond in West-Vlaanderen steeds meer belangstelling voor de situatie van de seizoenarbeiders. De Belgische staat sloot zich bij deze voorzichtige inspanningen aan; de in 1935 opgerichte Nationale Dienst voor Arbeidsbemiddeling en Werkloosheid werd vrij vlug actief ingezet voor de administratieve regeling van de aanwerving, de grensovergangen en de uitbetaling van de lonen van de seizoenarbeiders.¹²¹ Woestenborghs merkt op dat de schrijnende sociale achterstelling van de seizoenarbeiders gedurende bijna het gehele interbellum onveranderd bleef. Niettemin, zo stelt hij, konden de seizoenarbeiders toch meegenieten van een aantal sociale wetten die in de loop van het interbellum werden uitgevaardigd; niet de wet op de achturedag maar wel een Frans-Belgisch akkoord op arbeidsongevallen in 1924, vele jaren na de invoering voor de arbeiders in België. De Belgische arbeiders die in Frankrijk gingen werken maar er niet in de landbouw waren tewerkgesteld, evenals de achterblijvende landarbeiders, konden reeds geruime tijd een

---

¹¹⁸. B. WOESTENBORGH, *Vlaamse arbeiders in den Vreemde*, pp. 100-101.

¹¹⁹. L. SCHEPENS, *Van vlaskutser tot Fransman*, p. 230.

¹²⁰. L. VAN MOLLE, *Ieder voor Allen*, pp. 160-161.

¹²¹. B. WOESTENBORGH, 1993, p. 112-113.

vergoeding krijgen bij een arbeidsongeval. De akkoorden van 1924 en 1927 stelden deze regeling echter voor iedereen gelijk.¹²² Bij het ingaan van een nieuw akkoord tussen België en Frankrijk, in 1930 met aanpassingen in 1935 en 1937, konden de pendelaars tussen beide landen van een volledige gelijkstelling van de sociale wetgeving genieten.

De reeds vroeg ontluikende aandacht van de Katholieken voor de Vlaamse arbeiders in het buitenland en hun gebrek aan inzet voor de landarbeiders in hun thuisbasis was ongetwijfeld het gevolg van het belang van de boeren voor de Katholieke Partij. Het verbeteren van de werkomstandigheden van de tijdelijke arbeiders *in den vreemde* in combinatie met pogingen om de achtergebleven familie op het platteland te houden, kunnen geïnterpreteerd worden als pogingen om de landarbeider in een semi-proletarische status te houden. Het gebrek aan actie van de Katholieken op het thuisfront, was ongetwijfeld te wijten aan hun goede relatie met de landbouwerswerkgevers.

Hoe groot was nu de populariteit van de vakbonden volgens de enquêteurs van de *Enquête sur le travail agricole*? De derde vraag in de rubriek *Condition sociale* behandelt de populariteit van de "affiliations professionnelles", de relaties met de werkgevers en het voorkomen van stakingen. Uit de enquêtes is gebleken dat syndicale acties voor landarbeiders nagenoeg onbestaande waren. Er was wel een "werkliedenbond" bekend in Beveren (bij Roeselare).¹²³ Een dergelijke organisatie was er ook in Vlamertinge.¹²⁴ Ook in Middelkerke gingen de werklieden "nu en dan naar vergaderingen in de stad, waar men de werklieden ophitst".¹²⁵ De eerste tekenen van een samenwerkingsverband ontwikkelden zich in Destelbergen en Menen.¹²⁶ Er werd echter niet gespecificeerd van welke strekking de vakverenigingen waren. In Gent, hadden de tuinbouwwerklieden zich in een syndicaat verenigd en volgens de enquêteur besloten "dans leur dernière réunion, de demander une nouvelle augmentation, trouvant leur salaire trop inférieure à celui des ouvriers des autres corps de métiers".¹²⁷ In Meulebeke, Marke en Zillebeke waren de werklieden aangesloten bij een geitensyndicaat of -bond.¹²⁸ De enquêteur van Kaprijke schreef dat de lonen in 1919 nog 3 Fr. per dag zonder kost bedroegen en in 1920 "sinds de arbeiders georganiseerd zijn zes tot acht frank daags zonder

---

122. Idem, p. 133.

123. *Enquête...*, p. 195 (Beveren).

124. *Enquête...*, p. 185 (Vlamertinge).

125. *Enquête...*, p. 215 (Veurne-Ambacht). Ook in Landegem worden de eerste tekenen van een vakorganisatie gesignaleerd, p. 353 (Landegem).

126. *Enquête...*, p. 258 (Menen).

127. *Enquête...*, p. 357 (Gent).

128. *Enquête...*, p. 256 (Meulebeke), p. 269 (Marke), p. 177 (Zillebeke).

kost, en vijf frank met kost" bedroegen.¹²⁹ Er bestond tevens een verschil tussen de vereniging van inwonende en niet-inwonende landarbeiders. In Poperinge en Watou bijvoorbeeld waren er geen syndicaten voor de inwonenden maar wel voor de niet-inwonenden.¹³⁰

De vereniging van landarbeiders stak hier en daar van wal, maar kende duidelijk nog geen aansluiting bij de regionale of nationale organisatie, met uitzondering van de *Centrale Vereeniging van Land- Tuin- en Boschwerklieden* die slechts in één regio vermeld werd, namelijk in het noorden van Oost-Vlaanderen.¹³¹ Hier en daar konden enkele eisen kracht bijgezet worden via de vakbond. Slechts enkele enquêteurs rapporteerden dat de relaties tussen werkgevers en werknemers minder vlot verliepen dan vroeger. De betrekkingen tussen beide werden over het algemeen gemoedelijk en vriendschappelijk genoemd. Niettemin namen verschillende enquêteurs een veranderende relatie waar tussen beide onder invloed van de meer aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden die men elders vinden kon. Zo stelde de enquêteur van Burst dat de "boeren benauwd [waren] van de werklieden". De werklieden werden "van langs om meer eischend...".¹³² Ongetwijfeld hebben de veranderende arbeidsomstandigheden van de industriearbeiders de landarbeiders hierbij geïnspireerd.

4. BESLUIT

Het gebrek aan goed bronnenmateriaal, een gevolg van ondermeer een gebrek aan interesse in een steeds kleiner wordende bevolkingsgroep, heeft voor heel wat problemen gezorgd bij het onderzoek. Een aantal algemene conclusies kan niettemin getrokken worden.

Het klassieke verklaringsmodel van de wijzigingen in de arbeidsinput in de landbouw waarbij een push vanuit de landbouw opgevangen wordt door de vraag naar goedkope werkrachten elders, dient genuanceerd in het geval van de landarbeiders. De mobiliteit van landarbeiders en de daling van het aantal landarbeiders moet veeleer gezien worden als een gevolg van veranderingen in de landbouwsector en van de toenemende interactie tussen de landbouwsector en de andere sectoren.

---

^{129.} *Enquête...*, p. 329 (Kaprijke).

^{130.} *Enquête...*, p. 189-191 (Poperinge en Watou).

^{131.} Deze regio werd later bovendien door de Christelijke Centrale geprezen voor haar hoog ledenaantal en ijver. "De syndicale actie gaat door in het Land van Waas", *De landbouwwerkman*, januari-februari, 1940, 4de jaargang, 1, p. 4.

^{132.} *Enquête...*, p. 301 (Burst).

De transitie van traditionele naar moderne landbouw ging gepaard met het geleidelijk verdwijnen van traditionele overlevingsmechanismen, in het bijzonder het systeem van *income pooling*. De steeds hogere kapitaalsinput in de landbouw was in eerste instantie niet arbeidsbesparend maar leidde er wel toe dat de landarbeiders geen uitzicht meer hadden op een eigen rendabel bedrijf dat voor de hoofdkomsten zou kunnen zorgen. De bereidheid van landarbeiders om verschillende jobs te combineren is daardoor ongetwijfeld afgenomen. Elders verbeterden de toekomstperspectieven echter. Deze combinatie had dan ook een aanzienlijk verhoging van de mobiliteit tot gevolg wat dan weer een gebrek aan landarbeiders tot gevolg had. De boeren zagen zich genoodzaakt om, gezien het gebrek aan bereidwillige loonarbeiders, de lonen te verhogen. De stijging van de lonen was echter onvoldoende om de landarbeiders op het platteland te houden of opnieuw aan te trekken. De stijging van de lonen voltrok zich immer zeer langzaam, voor de landarbeiders té langzaam. Enerzijds zou het loon – in combinatie met de kapitaalsintensivering – niet voldoende zijn om hen de zekerheid te bieden op een eigen bedrijf. Anderzijds stegen de lonen elders veel sneller en werden deze daar gekoppeld aan andere voordelen. Aangezien landarbeiders meestal in een vorm van semi-proletariaat terecht kwamen door hun combinatie van loonarbeid met zelfstandige arbeid, werden hun reproductiekosten in de landbouw nooit volledig gedekt. Door het kiezen voor voltijdse tewerkstelling elders, met het vooruitzicht op een steeds beter onderbouwd sociaal zekerheidssysteem, konden deze kosten wel volledig vergoed worden. Het verdwijnen van het mechanisme van *income pooling* hangt hiermee zeer nauw samen. De zekerheid op lokaal niveau die dit systeem tot op zekere hoogte bood door het balanceren tussen loonarbeid en zelfstandig bedrijf, ingebed in de dorpsgemeenschap, verdween en werd er pas geleidelijk aan vervangen door een systeem van sociale zekerheid georganiseerd en gedirigeerd door de overheid. De achterstand die de landbouwsector daardoor vooral inzake arbeidswetgeving en de toepassing van zowel sociale verzekering als arbeidswetgeving opliep ten opzichte van de andere sectoren heeft de (neiging tot) mobiliteit enkel versterkt. De bestaande syndicaten zagen weinig brood in het op grote schaal organiseren van de landarbeiders. De Christelijke Vakbond kon bovendien de belangen van de landarbeiders moeilijk verzoenen met de belangen van de partij.

Samen met de transitie van traditionele naar moderne landbouw en de transitie van een samenleving gericht op landbouw naar een industriële samenleving verdween zo een overlevingsmechanisme dat de landarbeiders lange tijd hoop op een eigen bedrijf had gegeven. De arbeidsinput in de landbouw in de tweede helft van 20ste eeuw zag er dan ook helemaal anders uit.

Bronnen

- 1900, Agriculture, Recensement général de 1895, Bruxelles, Ministère de l'Agriculture, 5 V.
- 1902, Monographie agricole des Flandres, Bruxelles, Ministère de l'Agriculture.
- 1920, Agriculture. Recensement général de 1910, Bruxelles, Ministère de l'Agriculture, 4V.
- 1920, Enquête sur le travail agricole (1920), Bruxelles
- 1929, Agriculture. Recensement général au 31 décembre 1929, Bruxelles.
- 1954, Algemene landbouwtelling van 1950, Brussel, Nationaal Instituut van de Statistiek, 6 V.
- Economische en sociale telling van 27 februari 1937. Enquête nopens het arbeidsstelsel en de loonen in de landbouw, Brussel, Ministerie van Landbouw, 1 V.
- Arbeidsblad*, 1921, 1936.
- De Landbouwwerkman. Maandelijks orgaan van de Christelijke Centrale der Landbouw-werklieden*, 1938.
- De Arbeider der Voedingsnijverheid*, Brussel, Landelijk Orgaan van de Centrale der Werklieden en Werksters der Voedingsnijverheid van België, 1921, 1922, 1923
- De Boer*, 1937
- De Landbouwwerkman*, 1937-1938
- De Voeding. Maandelijks orgaan van de Centrale vereeniging der Voedings- en Landarbeiders van België*, Brussel, 1924
- Dossier 304, 305, 1300, 1435, Archief en documentatiedienst van de Belgische Boerenbond Leuven

Literatuur

- BLOMME (J.), *The economic development of Belgian agriculture 1880-1980. A quantitative and qualitative analysis*, Leuven, 1993.
- BOUCHÉ (B.), *Les ouvriers agricole en Belgique*, Bruxelles, 1913.
- BUBLOT (G.), *La production agricole belge. Etude économique seculaire 1846-1955*, Louvain-Paris, 1957.
- CRAEYBECKX (J.), "De agrarische depressie van het einde der XIXe eeuw en de politieke strijd om de boeren", *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*, IV, 1973, pp. 191-230.
- DE BRABANDER (G.L.), *Regionale structuur en werkgelegenheid*, Brussel, 1983.
- DE GROEVE (A.), "De Vlaamsche werklieden in het Henegouwsche Centrum", *De Gids op Maatschappelijk Gebied*, 4, 1920, pp. 194-198.
- DE VOOYS (A.C.), *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland*, Groningen-Den Haag, J.B. Wolters, 1933.
- DEMAIN (H.), *Les migrations ouvrières à travers la Belgique*, Louvain, 1919.
- DUPAQUIER (J.), "La contribution des belges à la formation de la population française (1851-1940). Etude quantitative" in: *Historiens et populations. Liber Amicorum Etienne Helin*, Louvain-La-Neuve, 1991, pp. 331-347.
- FROST-BRUSSEL (J.), *Belgische Wanderarbeiter*, Berlin, Trowitzsch, 1903.
- KRIER (H.), *Main d'oeuvre rurale et développement industriel. Adaption et formation*, s.l., OECDE, 1961.

MCLEAN PETRAS (E.), "The global Labor market in the Modern World-Economy" in: KRITZ (M.M.), *Global trends in migration: theory and research on international population movements*, New York, pp. 44-63.

MAHAIN (E.), *Les abonnements d'ouvriers*, Bruxelles, 1910.

PIOT (E.), *De Organisatie van de Landbouwarbeiders*, Mechelen, 1936, p. 2.

POULAIN (M.) en FOULON (M.), "L'immigration flamande en Wallonie. Evaluation à l'aide d'un indicateur antroponomique", *Revue d'histoire belge contemporaine*, nr. 12, pp. 205-244, 1981.

POULAIN (M.), *Urbanisation et migration en Belgique: une vue d'ensemble de 1800 à nos jours*, Louvain-La-Neuve, 1984.

SCHEPENS (L.), *Van vlaskutser tot Franschman. Bijdrage tot de geschiedenis van de West-Vlaamse plattelandsbevolking in de negentiende eeuw*, Brugge, Westvlaams Economisch Studiebureau, 1973, 292 p.

SCHOLLIERS (P.), *Lonen in de Belgische nijverheid, 1913-1940: de Enquête Davin*, Brussel, 1979.

S.n., *De organisatie van de landbouwarbeiders*, Brussel, B.W.P., 1936, 12 p.

VAN MOLLE (L.), 1990. *Ieder voor allen, De Belgische Boerenbond 1890-1990*, Leuven, KADOC, 391 p.

VLIEBERGH (E.) EN ULENS (R.), *La population agricole de la Hesbaye au XIXe siècle*, Bruxelles, Hayez, 1909.

WAUTERS (A.), "De evolutie van de Landbouwtechniek en de Arbeidskracht", *Arbeidsblad*, 1936, pp. 365-366.

WAUTERS (A.), "De landarbeiders en de Sociale Vooruitgang", *Arbeidsblad*, 1936, p. 802.

WOESTENBORGHS (B.), *Vlaamse arbeiders in den vreemde of hoe in de 19e en 20e eeuw Vlaamse seizoenarbeiders elders hun brood moesten gaan verdienen*, Leuven, KADOC, 1993, 143 p. (Bijdragen Museum van de Sociale Strijd, X).

**Le travail salarié durant la transition de l'agriculture traditionnelle à
l'agriculture moderne.**
**Une étude socio-économique des ouvriers agricoles en Flandre-Orientale
et en Flandre-Occidentale durant la première moitié du 20e siècle**

MARTINA DE MOOR

RÉSUMÉ

A partir du milieu du 19e siècle, le secteur agricole cessa d'être l'employeur principal en Belgique. Vers la fin de ce siècle, le secteur agricole ne subvint plus qu'à peine un quart du chiffre d'emploi total. Cette évolution était due non seulement à l'accroissement total de la population, mais surtout à la diminution du travail salarié. Environ cinquante ans plus tard, moins d'un dixième de l'emploi total dans le secteur agricole était rempli par des travailleurs salariés. Cet article se propose d'examiner la relation entre d'une part la diminution du travail salarié dans le secteur agricole belge, en particulier en les provinces de Flandre-Orientale et en Flandre-Occidentale, et d'autre part la transition de l'agriculture traditionnelle à l'agriculture moderne. A la base de cette diminution se trouvait la mobilité croissante des ouvriers agricoles, en particulier des jeunes parmi eux. Une telle constatation laisse à supposer que des perspectives d'avenir modifiées ont joué un rôle important dans la décision d'aller à la recherche d'une source de revenus autre que le travail agricole. Le rapport de cause à effet entre d'une part un nombre de facteurs tels l'offre d'emploi, la capacité de l'entreprise, la mécanisation, le salaire et les revenus, et d'autre part la mobilité des ouvriers agricoles, en particulier durant la première moitié du 20e siècle, a été examinée. Il en est ressorti que le modèle explicatif classique, voulant que les ouvriers agricoles se tournèrent vers l'industrie par manque d'offre d'emploi dans le secteur agricole, mérite d'être nuancé. Il est pratiquement sûr que durant certaines périodes, comme juste après la Première Guerre mondiale, les agriculteurs se virent confrontés à un manque plutôt qu'à un surplus de main-d'oeuvre. La mécanisation ne put subvenir à ce manque que de façon fort restreinte. La comparaison entre le salaire agricole et les salaires dans d'autres secteurs a fait apparaître de frappantes différences quantitatives et qualitatives. D'une part, le salaire de l'ouvrier agricole était bien inférieur au salaires perçus dans l'industrie. D'autre part, une partie du revenu de l'ouvrier agricole était souvent encore payée en nature, ce que les ouvriers agricoles considéraient sans doute de moins en moins comme un avantage. De plus, le secteur agricole avait un grand retard en ce qui concerne l'octroi d'avantages sociaux aux travailleurs salariés. Aussi bien en ce qui concerne la sécurité sociale qu'en ce qui concerne la législation du travail, pratiquement aucune attention ne fut prêtée aux ouvriers agricoles, et ce jusque dans les années 1950. La législation du travail (concernant la

durée de travail, les congés...) ne fut élargie vers ce groupe que très lentement. Quant à elle, la législation concernant la sécurité sociale s'appliqua toujours assez vite à ce groupe, mais ne fut pratiquement pas mise en pratique. Cette situation était due à deux éléments. La nature même de l'agriculture fit que le travail agricole s'exerça souvent alternativement à plein temps et à temps partiel, ce qui rendit plus difficile la formulation et la mise en application finale de la législation sociale dans ce secteur. De plus, les syndicats et les partis politiques ne s'intéressaient que peu à cette classe professionnelle qui était en train de s'éteindre lentement mais sûrement. Le syndicat socialiste se tournait en premier lieu vers les travailleurs salariés dans l'industrie. Le syndicat chrétien et le Belgische Boerenbond avaient des difficultés à concilier les intérêts des ouvriers agricoles avec ceux des agriculteurs.

L'importance des différents facteurs examinés comme causes de mobilité doit être vue à la lumière des changements plutôt structurels et de l'interaction croissante avec d'autres secteurs. La disparition du système dit d'*income pooling* combiné avec l'augmentation des capitaux investis dans l'agriculture diminuèrent fortement la possibilité de l'ouvrier agricole de devenir à terme agriculteur à plein temps. L'augmentation salariale appliquée dans le secteur agricole durant l'entre-deux-guerres ne suffit pas à retenir les ouvriers agricoles d'aller à la recherche de plus de sécurité financière et sociale dans d'autres secteurs. Les ouvriers agricoles échangèrent le mécanisme d'*income pooling* contre du travail salarié à plein temps principalement dans l'industrie. Entretemps, le secteur agricole en fut de plus en plus réduit au travail familial.

**Wage labour during the transition of traditional to modern agriculture.
A social-economic study of agricultural labourers in East- and West-Flanders
during the first half of the 20th century**

MARTINA DEMOOR

SUMMARY

Since the middle of the 19th century the agricultural sector was no longer the most important employer in Belgium. Around the end of that century, agriculture was responsible for a mere fourth of the total employment. Apart from an absolute population rise, a decreased input of paid labour was responsible for this evolution. Fifty years later less than one tenth of the total employment in agriculture was in the hands of wage labourers. This article focusses on the relationship between this decrease of paid labour in the Belgian agriculture – and especially of the agriculture in the provinces of East- and West-Flanders – and the transition from traditional to modern agriculture. The decrease was primarily the consequence of mobility of the younger among the land labourers, indicating that future perspectives may have played an important role in the decision to leave agriculture in search for an other source of income. Several factors – employment, farm size, mechanisation, wages and income – were examined on there causal relationship with the mobility of farm labourers, especially for the first half of the 20th century. It is explained that the classical way of explaining this mobility whereby farm labourers were pushed out of agriculture due to a lack of employment and are drawn to industry, must be nuanced. It is more likely that farmers were in certain periods – for example right after the First World War – were in dire need of paid labourers. There was a shortage rather than a surplus of paid labourers. Mechanisation was able to solve this problem only to a limited degree. The comparison of agricultural wages and wages in other sectors shows clear quantitative and qualitative differences. On the one hand, the wage of the farm labourer was a significantly lower than wages in industry, on the other hand, farm labourers often also received their payment in kind, which was not always regarded as positive. Moreover, the agricultural sector was far behind in paying social benefits to its labourers. Measures in social security and labour legislation were hardly extended to agricultural labourers until the 1950s. The labour legislation (hours of work, leave arrangements, ...) were extended very slowly to this group. Legislation concerning social security was often extended quite quickly but was hardly put into practice. Due to the nature of the work, agricultural labour was often alternately full-time or part-time. This hindered the formation and eventual application of the social legislation. Moreover the labour unions and political parties did hardly see the point of organising this ever diminishing occupational group. The socialist labour union was

primarily interested in wage labourers in industry. The Christian labour union and the Belgische Boerenbond had difficulties reconciling the interests of farmers and farm labourers.

The importances of the different factors as causes of the mobility of farm labourers must be seen in the light of the more structural changes in the agricultural sector and the increasing interaction with the other sectors. The disappearance of the income pooling system in combination with a capital intensification in agriculture has curtailed the future perspectives of the farm labourers to become in the long term a full-time farmer. The wage rise in agriculture during the inter war period was insufficient to withhold the labourers to search for more financial and social security in other sectors. The farm labourers exchanged the mechanism of income pooling hereby with full-time wage labour in especially industry, leaving the agricultural sector dependent on family labour.